

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN NAĞİLLARININ
POETİKASI**

İxtisas: **5719.01– Folklorşünashq**

Elm sahəsi: **Filologiya**

İddiaçı: **Oruc Söhrab oğlu Əliyev**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanov

filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

_____ **Muxtar Kazım oğlu İmanov**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

_____ Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan nağılları Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Xalqın əsrlər boyu yaşayan xəyal dünyasını özündə ehtiva edən nağıllar yaranma tarixinə görə qədim, məzmununda daşdığı informasiyalar baxımından isə olduqca zəngin mifoloji və kulturoloji qaynaqdır. Bu nümunələr xalqın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri yaşatmaqla müasir dövrümüzdə qədər çatdırmışdır. Bir çox ənənəvi mədəniyyət nümunələri, mənəvi dəyər konseptləri və mədəni institutlar xalq nağıllarında qorunmuşdur. Nağılların daşdığı humanist, bəşəri ideyalar onu yaradan və yaşadan xalqın xarakterini özündə əks etdirməklə onu dünyaya mədəni fenomen kimi təqdim etmişdir. Bu mənada, nağıl həm də xalqın mədəni varlığının göstəricisi, idrak və fantaziyası arasında harmoniyanın nikbin ifadəsi, humanist resursların qaynağıdır.

Ümumilikdə nağılın əsasında xaos-kosmos qarşıdurması dayanır və söyləyici şüuru kosmos qütbündə dayanan qəhrəmanın qələbəsi ilə harmoniyanı bərpa edir. Xaotik və dual başlanğıc finalda “üçlü” modeldə ifadə olunan harmonik dünya modelində tamamlanır. Nağıl situasiyasından keçən dinləyicidə xeyirxah duyğular güclənir, xeyirin hər zaman qələbə qazanacağına inam möhkəmlənir. Çünki burada xalqın zəngin tarixi təcrübəsi toplanıb və təsdiqlənib. Nağıl təhkiyəsi, nağıl ritmi və semantikasi dünyanın rəşional dərkinə də nikbin bir şəkilə tamamlayır. Ona görə də nağılın tədqiqi bizə xalq yaradıcılığının və xalq fəlsəfəsinin incəliklərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Təqdim etdiyimiz araşdırma nağılın az öyrənilmiş aspektlərini diqqət mərkəzinə gətirir. Burada nağılın gerçəkliyi əksətdirmə özəlliyi nəzərə alınaraq tədqiqata cəlb edilir.

Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqat obyektinə olan zəngin folklor nümunələri arasında xalq nağıllarının öyrənilməsinin xüsusi yeri vardır. Etnik-mədəni sistemdə nağılların bədii ifadənin geniş imkanlı epik janrlardan olduğunu nəzərə alsaq, onların tədqiqinin aktuallığı da aydınlaşmış olar.

Folklor örnəkləri, eləcə də xalq nağılları milli özünüifadə və özünüdərkini tarixi-poetik ifadəsi olmaqla, xalqa aid mədəni dəyərlərin özünəməxsus ifadəsidir. Bu mənada, nağıl yaradıcılığı spesifik ölçülərə, sistem parametrlərinə malikdir. Bunların tədqiqi bizi ilkin mənəvi dəyərlərimizə qaytarır. Həmin dəyərlərin öyrənilməsi milli-mənəvi varlığımızın tarixi-semantik mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün nəzəri-təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan folklorunun əski çağlardan bəri yaranıb formalaşmış bu epik örnəkləri adət-ənənələri, etiqadları, mifoloji görüşləri öyrənmək üçün zəngin informasiya qaynağıdır. İndiyədək Azərbaycan nağılları bir neçə dəfə nəşr olunmuş, onların tədqiqinə bir sıra qiymətli əsərlər həsr edilmişdir. Məhz bunların nəticəsində bu gün bu sahədə elmi-nəzəri, praktik-əməli baza mövcuddur. Lakin bütövlükdə götürüldükdə Azərbaycan nağıllarının janrdaxili növlərinin özünəməxsus cəhətləri, süjet tərkibi, obrazlar sistemi, struktur xüsusiyyətləri, regional özəllikləri sistemli şəkildə araşdırılmayıb. Odur ki, elmi araşdırmaların yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövrdə, milli folklorşünaslıq elminin dünya folklorşünaslığı ilə birbaşa təması şəraitində Azərbaycan nağıllarının poetikası sahəsində də tədqiqat aparmaq, görülmüş işləri elmi-nəzəri mülahizələr istiqamətində sistemləşdirmək zərurəti ortaya çıxır. Bu mənada, Azərbaycan nağıllarının bir mətn hadisəsi kimi poetik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zərurət kimi Azərbaycan folklorşünaslığında həllini gözləyir. Mövzunun aktuallığını da məhz bu elmi problem şərtləndirir.

Azərbaycan nağıllarının tədqiqi sahəsində Y.V.Çəmənşəminli, M.H.Təhmasib, N.Seyidov, R.Xəlilov, F.Gözəlov, R.Qafarlı, Ə.Əsgər, Ş.Albalıyev, İ.Rüstəmzadə, V.İsgəndərova¹ və başqalarının tədqiqat-

¹ Bax: Çəmənşəminli, Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi / Y.V.Çəmənşəminli. Əsərləri. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 3. – 2005. – s. 277-279; Təhmasib, M.H. Əfsanəvi quşlar // Vətən uğrunda, – 1945. №5, – s. 93-101; Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti // Vətən uğrunda, – 1946. №1, – s. 79-92.; Seyidov, N. Azərbaycan nağılları haqqında // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 1961. – I kitab, – s. 52-117; Seyidov, N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 1966. – II kitab, – s. 30-51; Халилов, Р. Об-разы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок./ Дис... канд.

ları vardır. Həmin əsərlərdə Azərbaycan nağıllarının poetikası ilə bağlı bu və ya digər məsələlər haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

M.Cəfərli, X.Bəşirova, A.Hacılı, R.Əliyev, M.İmanov, T.Orucov, K.Əliyev, R.Kamal, C.Bəydili² və başqa tədqiqatçıların əsərləri də müqayisələr aparmağa, Azərbaycan nağıllarının poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kömək edir.

Qeyd etməliyə ki, dissertasiyada V.Y.Propp, V.P.Anikin, E.M.Meletinski, N.V.Novikov, S.Q.Lazutin, N.Roşiyanu, Y.D.Tursunov, Q.A.Cəlalov³ və başqa tədqiqatçıların araşdırmaları da əsaslı şəkildə nəzərə alınıb.

фил. наук) / – Баку, 1988. – 153 с.; Гезалов, Ф. Структура азербайджанских волшебных сказок: / автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук/ – Ташкент, 1990. – 23 с.; Qafarlı, R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADTU nəşriyyatı, – 1999. – 448 s.; Əsgərov, Ə. Azərbaycan sehrlı nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi): / Filologiya elmləri namizədi dissertasiyası) / –Bakı, – 1992. – 164 s.; Albaliyev, Ş. Azərbaycan məişət nağıllarında şah obrazı /Ş.Albaliyev. Bakı: Elm, 1981. – 124; Rüstəmzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi / İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 368 s.; İsgəndərova, V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında) / V.İsgəndərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 202 s.

² Cəfərli, M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası / M.Cəfərli. – Bakı: Elm, – 2000. – 265 s.; Bəşirova, X. “Koroğlu” dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika / X.Bəşirova. – Bakı: Elm, – 2000. – 126 s.; Hacılı, A. Bayatı poetikası / A.Hacılı. – Bakı: Elm, – 2000. – 162 s.; Əliyev, R. Mif və folklor: genezisi və poetikası / R.Əliyev. Bakı: Elm, – 2005. – 224 s.; Kazımoğlu, M. Xalq gülüşünün poetikası / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – 268 s.; Orucov, T. Qaravəlli janrının poetikası / T.Orucov. – Bakı: Nurlan, – 2009, – 200 s.; Əliyev, K. Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” / K.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 164 s.; Kamal, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi / R.Kamal. – Bakı: Elm, – 1999. – 72 s.; Bəydili, C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm, – 2013. – 418 s.;

³ Пропп, В.Я. Морфология сказки / В.Я.Пропп. – Москва: Наука, – 1969. – 168 с.; Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я.Пропп. – Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, – 1986. – 365 с.; Аникин, В.П. Русская народная сказка /В.П.Аникин. – Москва: Просвещение, – 1977. – 208 с.; Мелетинский, Е.М. Герой волшебной сказки / Е.М.Мелетинский. – Москва: Изд-во Восточной литературы, – 1958. – 264 с.; Новиков, Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки /Н.В.Новиков. – Москва: Наука, – 1974. – 264 с.; Лазутин, С.Г. Поэтика русского фольклора / С.Г.Лазу-

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın başlıca *obyektini* Azərbaycan nağılları təşkil edir. Bu sıraya Azərbaycan nağıllarının müxtəlif növləri, bütün mətn fondu daxildir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı problemlərin təhlili zamanı qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına, eləcə də digər folklor janrlarına da müraciət olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, şifahi xalq yaradıcılığı, o cümlədən nağıl yaradıcılığı əlaqə baxımından da təcrid olunmuş yaradıcılıq prosesi deyildir. Ona görə də tədqiqat zamanı başqa xalqların nağıllarından da köməkçi material kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın *predmetini* aşağıdakı əsas məsələlər təşkil edir:

Birincisi, Azərbaycan nağıllarının tematik struktur baxımından öyrənilməsi və nağıl janrı üçün xarakterik obrazların müəyyənləşdirilməsi;

İkincisi, nağıl mətni quruluşunun modelləşdirilməsi və mətnin əsas struktur elementlərinin semantikasının tədqiqi;

Üçüncüsü, söyləyicilik ənənəsi kontekstində nağıl poetikasının funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

Dördüncüsü, nağıl mətninin poetik xüsusiyyətlərinin janrlarası kontekstdə tədqiqi.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycan nağıllarının poetikasının öyrənilməsidir. Bununla bağlı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– Azərbaycan nağıllarının tematik strukturunu və obrazlar sistemini müəyyənləşdirmək;

– heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların obrazlar sistemini, bu tip nağıllarda qarşıdurmanı (vəhşi-qeyri-vəhşi, güclü-zəif) araşdırmaq;

– sehrli nağıllarda aparıcı motiv və süjetləri, obrazlar sistemini, qəhrəman, köməkçi qüvvələr və əks qüvvələrin rolunu təhlil etmək;

тин. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 223 с.; Рошияну, Н. Традиционные формулы сказки / Н.Рошияну. – Москва: Наука, – 1974. – 215 с.; Турсунов, Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки / Е.Д.Турсунов. – Алма-Ата: Наука, – 1973. – 216 с.; Джалалов, Г.А. Узбекский народный сказочный эпос / Г.А.Джалалов. – Ташкент: Фан., 1980. – 271 с. və b.

– ciddi süjetli və komik məzmunlu məişət nağıllarını müqayisəli şəkildə təhlil etmək, məişət nağıllarında yalançı qəhrəmanın funksiyasını aydınlaşdırmaq;

– nağıl kompozisiyasında möcüzəli epizod və sehrli hərəkətlərin, çevrilmə və libasdəyişmənin funksiyasını aydınlaşdırmaq;

– süjet tərkibində zaman və məkanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının nağıl poetikası sistemində əhəmiyyətini üzə çıxarmaq;

– yaradıcılıq prosesi, söyləyicilik ənənəsi ilə bağlı nağılın regional xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;

– nağıl və dastanın formalaşmasında qarşılıqlı əlaqə və təsirin, oxşar kompozisiya komponentlərinin funksiyasını aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada təsviri, tarixi-müqayisəli və struktural metodların imkanlarından istifadə olunmuş, mövzunun zəruri səviyyədə araşdırılması üçün bu sahədə tədqiqatlar aparən Azərbaycan və dünya alimlərinin nəzəri fikirlərindən faydalanmağa çalışılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası iki əsas qaynağı əhatə edir:

1. Azərbaycan folklorşünaslığında nağılların tədqiqi sahəsində formalaşmış nəzəri-metodoloji təcrübə;

2. Nağılların tədqiqi sahəsində mövcud beynəlxalq elmi təcrübə.

Nağıllarla bağlı dünyada çoxsaylı tədqiqatlar vardır. Bu tədqiqatlar daim Azərbaycan nağılşünaslığının inkişafına öz müsbət təsiri ni göstərmişdir. Ancaq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan nağıllarının tədqiqi sahəsində ən zəngin və mükəmməl təcrübə elə Azərbaycan folklorşünaslığının özündə formalaşmışdır. Nağıllar XIX əsrin sonlarından başlamaqla bugünə qədər daim folklorşünaslarımızın diqqət mərkəzində olmuş, onlarla bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Biz araşdırma zamanı hər iki nəzəri-metodoloji təcrübədən dissertasiyanın məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə istifadə etməyə çalışmışıq.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Nağıl – xalq yaradıcılığının, epik özünüifadənin və dünyanı əski düşüncə çərçivəsində dərkətmənin səciyyəvi janrlarından biri olaraq birinci növbədə şüurun gerçəkliyə münasibətinin folklor qanunauyğunluqları əsasında semantik strukturunu təqdim edir.

2. Nağıllar müəyyən tematik struktura malikdirlər. Bu struktura əsasən nağılların təsnifi zamanı – heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli nağıllar və məişət nağılları fərqləndirilir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir, sehrli nağıllarda həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə sona yetir. Real həqiqətə, ictimai və məişət problemlərinə daha yaxın olan məişət nağılları isə məzmun baxımından ciddi yönlü və süjeti gülüş üzərində qurulan nağıllara bölünür.

3. Nağıl mürəkkəb kompozisiyaya malik mətn hadisəsidir. Nağıl kompozisiyasının struktur elementləri əsasən süjet, motiv, epizod, sehrli hərəkətlər, zaman-məkan sistemi, sehrli sayların semantikasını və s.-dən ibarətdir. Süjetin formalaşdırılmasında nağılın ənənəvi ehtiyat xəzinəsindən istifadə edilir. Bu ənənəvi vasitələr nağıllarda müəyyən kompozisiya funksiyasını yerinə yetirir. Ənənəvi vasitələr bir nağıldan başqa nağıla, bir süjetdən o biri süjetə keçərək geniş şəkildə işlənir.

4. Nağıl janrının yaradıcılıq prosesi (peşəkar nağılçıların improvizə qabiliyyəti) hər bir regionda bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir janr kimi nağılların geniş yayıldığı regionlarda spesifik söyləyicilik ənənəsinin formalaşması onları Şirvan, Naxçıvan, Qarabağ, Güney Azərbaycan və s. söyləyicilik ənənələri şəklində fərqləndirməyə imkan verir.

5. Epik janrlar arasında nağıla daha yaxın olan dastan janrıdır. Bu yaxınlıq motiv və süjet, obrazlar sistemi, eləcə də söyləyicilik ənənələri səviyyəsində daha çox nəzərə çarpır. Mətn-söyləyici münasibətləri səviyyəsində də nağıl və dastan əlaqələri mövcuddur. Bu da janrlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsirin, oxşar və fərqli poetik xüsusiyyətlərin mövcudluğunu zəruri edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda araşdırılan problem üzrə bir sıra elmi yeniliklər əldə olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Azərbaycan nağıllarının tematik strukturu və obrazlar sistemi müəyyənləşdirilir.

2. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda heyvan və quşların əsas iştirakçı olduğu, həmin obrazlardan hər birinin fərdi səciyyə daşdığı, vəhşi-qeyri-vəhşi, güclü-zəif qarşılıqlarının süjetin əsasında durduğu müəyyənləşdirilir.

3. Sehrli nağılların müxtəlif süjet tiplərində xeyir və şəri təmsil edən qüvvələrin ənənəvi obrazlarda əks olunduğu, öz daimi səciyyəsinə fəaliyyət göstərdiyi, qeyri-adi motiv, obraz və hərəkətlərin süjetin özəyində durduğu ortaya çıxarılır.

4. Məişət nağıllarının digər nağıllarla oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır, onların öz məzmununa görə ciddi yönlü və süjeti güclü üzərində qurulmaqla iki yerə ayrılması müəyyənləşdirilir.

5. Məişət nağıllarında yalançı qəhrəmanın funksiyası müəyyənləşdirilir.

6. Məişət nağıllarının böyük bir bölümündə ağıllı-axmaq, hiyləgər-fərsiz qarşılıqlarının süjetin əsasında durduğu müəyyənləşdirilir.

7. Möcüzəli epizod və sehrli hərəkətlərin nağıl kompozisiyasında funksiyası aydınlaşdırılır.

8. Nağıl strukturunda çevrilmə və libasdəyişmənin yeri və funksiyası aşkarlanır.

9. Nağıl poetikasının tərkib elementlərindən olan ənənəvi formulların bədii struktur funksiyaları yerinə yetirilməklə bərabər, zaman və məkanla bağlı informasiyanın daşıyıcısı kimi də mənə kəsb etməsi müəyyənləşdirilir.

10. Nağılda üç, yeddi, qırx saylarının sakral mənə çalarları aydınlaşdırılır.

11. Nağılların nisbətən geniş yayıldığı regionların söyləyicilik ənənələri diferensiasiya edilir.

12. Nağılın dastanla sıx şəkildə bağlı olduğu, qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində inkişaf edib formalaşdığı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti nağıl janrının geniş kontekstdə tədqiqata cəlb edilməsi və nağılşünaslıqda yeni baxışları əks etdirən prinsiplərin müəyyənləşməsində özünü göstərir. Dissertasiyanın elmi-nəzəri, praktik nəticələri folklorşünaslığın müxtəlif problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar, mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın elmi nəticələrindən filologiya fakültələrində folklor dərslərinə daxil edilən nağıl yaradıcılığı, nağıl janrı ilə bağlı bölmələrin hazırlanmasında, filologiya fakültələrində nağıl janrına dair xüsusi kursların aparılmasında, buraxılış işləri, magistr və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının hazırlanmasında da istifadə edilə bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu, işdə əldə edilmiş əsas nəticələr və yeniliklər müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun nəşrlərdə dərc edilən məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 16 oktyabr 1998-ci il tarixli iclasında (protokol № 7) təsdiq olunmuşdur. Mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Folklorşünaslıq problemləri üzrə Elmi Şurasının 17 fevral 2006-cı il tarixli iclasında (protokol № 1) təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Tədqiqat işinin giriş (12078 işarə), I fəsil (200309 işarə), II fəsil (83854 işarə), III fəsil (94685 işarə), IV fəsil (77188 işarə), nəticə (11536 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan ümumi həcmi 479650 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə dərəcəsi göstərilir, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və strukturundan bəhs olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Nağılların tematik strukturu və obrazlar sistemi**” adlanır. Bu fəsil dörd paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin “**Nağıla epik janrlar kontekstində baxış**”⁴ adlanan birinci paraqrafında göstərilir ki, nağılı digər epik janrlardan fərqləndirmək istəyən tədqiqatçılar janrın əsas xüsusiyyətini müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu barədə bir sıra fikirlər, mülahizələr irəli sürülmüşdür. Görkəmli folklorşünas V.Y.Propp nağılın əsas əlamətini belə qiymətləndirir: “...*Bu əlamət ondan ibarətdir ki, danışılanın gerçəkliyinə nə söyləyən, nə də qulaq asan inanmır. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu əlamət əhəmiyyətli deyil, belə ki, o, öz-özülüyündə nağılın xarakterini təyin etmir. Hətta adama elə gəlir ki, bu, nağılın əlaməti deyil, bu, dinləyicinin inanıb-inanmasından asılıdır. Amma bütün bunlar belə deyil. Nağılın bünövrəsini xəyal, uydurma təşkil edir və bu əlamət, əsasən, nağılın poetikasını əhatə edir*”⁵.

Bu məsələyə Azərbaycan folklorşünasları da münasibət bildirmişdir. Y.V.Çəmənzəminlinin fikrincə, nağıl və əfsanə kimi zaman və məkan tanımayan xalq ədəbi nümunələrinə ehtiyatla yanaşılmalıdır, çünki tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə bu janrlarda sərbəst münasibət çoxdur⁶.

M.H.Təhmasib bu barədə bir qədər ətraflı bəhs etmişdir. O, dastanla nağılın fərqli cəhətlərini belə izah edir: “...*Bizcə, dastanla qara nağılı bir-birindən ayıran ən əsaslı fərq bundan ibarətdir ki, dastan olmuş bir hadisə kimi, tarixi həqiqət kimi, qara nağıl isə əsli olmayan “uydurma”, “yalan”, “quraşdırma” kimi danışılır*”⁷.

Dissertasiyada bu məsələ ilə bağlı mübahisəli cəhətlərə aydınlıq gətirilməsi üçün fərqli münasibətlərə də müraciət olunur. N.V.Novikov toplama materialı və söyləyici fikirlərinə əsaslanıb məsələni fərqli mövqedən izah edir: “*Şübhə yoxdur ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Şərqi slavyanların nağıla münasibəti təzadlıdır – nağıla inanırlar da, inanmırlar da. Heç şübhəsiz, keçmişə getdikcə nağıla,*

⁴ Əliyev, O. Folklor janrları içərisində nağılların yeri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №1, – s. 304-310

⁵ Пропп, В.Я. Фольклор и действительность / В.Я.Пропп. – Москва: Наука, –1976. – с. 47

⁶ Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri: (məqalə, oçerk və xatirələr) [3 cildə] / Y.V.Çəmənzəminli. – Bakı: Elm, – с. 3. – 1977. – s. 49

⁷ Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.H.Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1972. – s. 60

*nağıl qəhrəmanlarına inam daha çox hiss olunur və bu inam daha geniş miqyas alır*⁸.

M.Kazımoğlu da bu barədə, yəni nağılın bir yalan kimi danışılıb-danışılmaması məsələsinə öz münasibətini bildirməyi vacib saymışdır. M.Kazımoğlu nağıllarda doğru və yalanın ümumi sərhədinin müəyyənləşdirilməsinə həssaslıqla yanaşmağı lazım bilir: *“Bizcə, pişrovlar heç də uydurmaya, yəni bütövlükdə nağılın bir uydurma kimi danışılmasına işarə sayıla bilməz. Bizə belə gəlir ki, yalanın sərhədi pişrovdə, qaravəllidə bitir və söyləyici nağılın əsas hissəsini yalan yox, bir həqiqət kimi danışmağa başlayır*”⁹.

Bu məsələnin daha dərindən öyrənilməsi üçün hər bir janrın poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi gərəklidir. Ancaq bu yolla folklorun müxtəlif janrlarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların janr sərhədini müəyyənləşdirmək və hər birinin seçiyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq olar. Mətn-söyləyici münasibətində nağıl və dastan digər nümunələrdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Nağıl və dastanın söylənilməsi xüsusi istedad və bacarıq, peşəkarlıq tələb edir. Şübhəsiz ki, dastan yaradıcılığı xüsusilə spesifik bir sahədir. Ümumiyyətlə, folklorun ayrı-ayrı janrları bu baxımdan bir-birindən seçilir.

Deyilənlərə istinadən belə qənaətə gəlinir ki, nağılların hərtərəfli tədqiqi onların müxtəlif süjet bölümlərinin ayrı-ayrılıqda sistemli şəkildə öyrənilməsindən sonra mümkündür.

Birinci fəslin **“Heyvanlar haqqında nağılların janr poetikası”** adlanan ikinci paragrafında qeyd olunur ki, bu nağıllarda heyvanlar aləmi insan fikir və hissi, onun həyatı görüşlərinin əksi forması kimi ifadə olunur. İnsan kimi düşünən, özünü insan kimi aparan, danışan heyvanlar poetik şərtlilik daşıyır.

Heyvanlar haqqındakı nağıllar folklorun ən qədim janrlarından biridir. Onda heyvanların və quşların mənşəyi, heyvanlar və insanlar arasındakı əlaqə, totem heyvanlar barədə süjetlərə rast gəlinir.

⁸ Новиков, Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н.В.Новиков. – Москва: Наука, – 1974. – с. 22

⁹ Kazımoğlu, M. Folklorada obrazın ikiləşməsi / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 114-115

Nağil tədqiqatçılarından V.Y.Propp heyvan obrazları ilə həmişə insana işarə olunması haqqında mülahizə ilə razılaşmır, göstərir ki, təmsildən fərqli olaraq nağil üçün alleqorizm tamamilə yaddır¹⁰. Tədqiqatçı bununla nağıllardakı heyvan obrazlarını ucdantutma insanları təmsil edən obrazlar kimi qiymətləndirməyin doğru olmadığını göstərir.

Heyvanlar haqqındakı nağılları qədim əsatiri görüşlərlə əlaqələndirib bu qəbildən olan nümunələrdə heyvanların insan sifətləri ilə çıxış etməsi səbəbini araşdıran N.Seyidov yazır: “...*Həmin nağıllarda iştirak edən heyvanlar iş və hərəkətlərinə görə iki şəkildə nəzərə çarpdırılır. Birinci halda insanlara xas olan cəhətlərin heyvanlarda təzahür etməsidirsə, ikinci halda hər heyvanın ayrılıqda özünə aid olan xüsusiyyətlərdir ki, bir heyvanda olan xarakterik cəhət başqalarında yoxdur*”¹¹.

Sehrli, məişət, heyvanlar haqqındakı nağıllar bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Lakin buna baxmayaraq, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onları bir-birindən fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, sehrli nağıllarda bütün heyvanlar və quşlar bir səciyyə dəşiyir, sehrli köməkçi funksiyasını yerinə yetirir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda isə həmin obrazlardan hər biri fərdi səciyyə dəşiyir, müxtəlif funksiyalarda çıxış edirlər.

Bu paraqrafın birinci bəndi “**Heyvanlar haqqında nağıllarda semantik qarşıdurmalar**”¹² adlanır. Göstərilir ki, heyvanlar haqqında nağıllarda yırtıcılar – şir, pələng, ayı, canavar, tülkü bütün başqa xırda meşə heyvanlarına və quşlarına, eləcə də ev heyvanlarına qarşı qoyulur. Bu tip nağıllarda antiteza güclü-zəif, böyük-küçük, yırtıcı-qeyri-yırtıcı prinsipi ilə qoyulur. Bununla yanaşı nağil yırtıcı, vəhşi heyvanların aralarındakı toqquşmanı da göstərir. Belə əlaqəsizlik nə xırda meşə vəhşiləri düşərgəsində, nə də ev heyvanları arasında var-

¹⁰ Пропп, В.Я. Проблемы комизма и смеха / В.Я.Пропп. – Москва: Искусство, – 1976. – с. 51-52

¹¹ Seyidov, N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 1966. – II kitab. – s. 31

¹² Əliyev, O. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların janr özünəməxsusluğu // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2002. XIII kitab. – s. 73-86; Алиев, О.С. Система образов Азербайджанских сказок о животных // Культура народов Причерноморья. 173, – 2009. – с. 37-40

dır, əksinə, onları bir-birinə kömək etmək istəyi yaxınlaşdırır. Bu baxımdan “Tülkü, tülkü tümbəki” və “Hiyləgər keç” kimi səciyyəvi nağıllar müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Vəhşi heyvanlarla digər heyvanların qarşıdurmasını əks etdirən nağıllarda hadisələr vəhşi heyvanların deyil, əks tərəfin üstünlüyü ilə sona yetir. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılında da bu cəhət özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Sehrlı nağıllarda heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllardan fərqli olaraq qəhrəmanla onun köməkçiləri arasındakı münasibətlər qarşılıqlı qayğı və hörmət üzərində qurulur. Hər iki tərəf bu münasibəti axıra qədər gözləyir və bunu özünün müqəddəs borcu bilir. Sehrlı nağıl qəhrəmanı və onun köməkçiləri axıra qədər bir-birinə münasibətdə sədaqətli olurlar. Sehrlı nağılların qəhrəmanları ideal qəhrəmanlardır. Onlar şər qüvvələri məhv etməklə xeyir əməlləri həyata keçirirlər. Heyvanlar haqqındakı nağıllarda isə bu cəhət səciyyəvi bir hal kimi özünü göstərmir. Heyvanlar haqqındakı nağılların fərqləndirici xüsusiyyətlərindən bəhs edən R.Qafarlı yazır: “*Heyvanlar haqqında nağıllarda sehrlı və sosial-məişət nağıllarından fərqli olaraq ideal qəhrəman yoxdur, ağıl kobudluğa, qəddarlığa, vəhşi gücə qarşı qoyulur*”¹³.

Belə qənaətə gəlinir ki, heyvanlar haqqındakı nağıllarda qarşılaşan tərəflərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, “güclü-zəif”, “vəhşi-qeyri-vəhşi” qarşıdurması nağılın əsasında durur.

Heyvanlar haqqındakı nağılların dili sadəliyi və ahəngdarlığı ilə seçilir. Bu nağıllarda özünəməxsus ritm, axıcılıq qabarıq şəkildə üzə çıxır. Bu, təkcə süjetə daxil edilmiş şeir parçalarında deyil, dialoqlarda, təsvirlərdə də görünür.

Otlar, güllər, çiçəklər aləmindən bəhs edən nağıllar da süjet-kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara yaxındır. Bu nağıllarda bitkilər aləmi insan fikir və hissi, onun həyatı görüşlərinin əksi kimi ifadə olunur. Otlar, güllər, çiçəklər poetik şərtlik daşıyır. Bu tipli nağıllarda da dialoqlar mühüm yer

¹³ Qafarlı, R. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə) / R.Qafarlı. – Bakı: ADTU nəşriyyatı, – 1999. – s. 145

tutur. “Otların bəhsi” nağılı bu nağılların səciyyəvi bir örnəyi kimi maraq doğurur.

Nəticə olaraq demək olar ki, heyvanlar haqqında nağıllarda hər şey nisbətən sadə olur. Bir sıra süjetlər əşya və hadisələrin sadalanması üzərində qurulur. Heyvan, əşya və insanlar bir-biri ilə asılılıqda göstərilir.

Obrazların səciyyəsi süjet inkişafında açılır. Hər bir süjetdə obrazın əsas cəhəti özünü göstərir. Hadisələrin gedişində zəngin fərdi xüsusiyyətlərə malik olan obrazın ənənəvi xarakteri yeni çalarla üzə çıxır.

Birinci fəslin üçüncü paragrafi “**Sehrli nağılların janr poetikası**” adlanır. Bu paragraf iki bənddən ibarətdir. Paragrafın birinci bəndi “**Sehrli nağıllarda qəhrəman obrazının poetik semantikasi**”¹⁴ adlanır. Burada göstərilir ki, sehrli nağıllarda xeyirxahlığı və bədxahlığı təmsil edən qüvvələr ənənəvi obrazlarda əks olunurlar.

Sehrli nağılların bir çoxunda nağıl qəhrəmanı onu əhatə edənlərdən bir sıra qeyri-adi cəhətləri ilə fərqlənir. Onun qəhrəmanlığı sehrli, möcüzəli olur. Belə nağıllarda qəhrəmanın qeyri-adi, bəzən də sehrli dünyaya gəlməsi motivi mühüm yer tutur. Bu motivə onlarca sehrli nağıllarda təsadüf etmək olar. Qeyd edək ki, bu motiv ən müxtəlif və bir-birindən uzaq dünya xalqlarının folklorunun ayrı-ayrı janrlarında da yayılmışdır¹⁵.

Azərbaycan sehrli nağıllarında bu motiv bir çox orijinal əlamətlər daşıyır. “Kəl Həsənin nağılı”, “Reyhanın nağılı”, “Tapdıq” nağılında qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu motivi mühüm yer tutur.

Ata-ananın möcüzəli almanı yeməsi ilə dünyaya gələn uşaqlar da qeyri-adi keyfiyyətlərilə başqalarından fərqlənilirlər. Bu motivə “Şahzadə Mütəlib”, “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd”, “Cəlayi-vətən”, “Şəms-Qəmər” və s. onlarla nağıllarda da təsadüf etmək olar. Nağıllarımızda diriltmə, cavanlaşdırma, uşaqlıqvermə və s. funksiyaları ye-

¹⁴ Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarında doğuluş motivinin semantikasi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – 2010. №3, – s. 186-193

¹⁵ Веселовский, А.Н. Поэтика сюжетов / Собрание сочинений, СПб, – т.2. – вып.1. – 1913. – с. 58-65

rinə yetirən alma dünya mifologiyası və folklorunda da tez-tez rast gəlinən obrazlardandır. Alma ağacı meyvəsini məhsuldarlıq kultu ilə bağlı olaraq bərəkət rəmzi kimi dəyərləndirmək olar.

E.M.Meletinski sehrli nağılların iki tip əsas qəhrəmanı olduğunu qeyd edir: *“Sehrli xalq nağılında iki əsas tip qəhrəman olur. Onlardan biri epik qəhrəmandır – onu “əsil-nəcabətli mənşəyi”, gənclik igidlikləri və gözəlliyi qəhrəman edir (məsələn, Çar-İvan), o biri isə “aşağı”, “ümid verməyən” qəhrəmandır. O, aşağı sosial vəziyyətdə olur, kasıb geyinir, ətrafındakıların qəzəbinə məruz qalır. Görünüşü etibarilə tənbel və sadədir, lakin gözlənilmədən igidliklər göstərir, ya da sehrli qüvvələrin köməyini alıb əfsanəvi məqsədinə nail olur. İkinci tip qəhrəman sırf demokratik, sehrli nağıl üçün daha xarakterikdir”*¹⁶.

Müəllif aşağı mənşəli qəhrəmanların türk xalqlarının nağıllarında keçəl obrazında ümumiləşdiyini də qeyd edir. Azərbaycan nağıllarında da keçəl obrazı mühüm yer tutur. Keçəl evsiz-eşiksiz, ancaq şən, hazırcavab, mübariz bir qəhrəman kimi təsvir olunur. “Keçəl Məhəmməd”, “Daş üzük”, “Sehrli üzük” nağılları bu cəhətdən xarakterikdir.

Sehrli nağıllar AT kataloqunda aşağıdakı kimi təsvir olunur: qeyri-adi düşmən (300-399); qeyri-adi ər və yaxud arvad (400-459), qeyri-adi tapşırıq (460-499), qeyri-adi köməkçi (500-559), qeyri-adi əşya (560-649), qeyri-adi güc və bilik (650-699), başqa möcüzəli motivlər (700-749).

Nəzərdən keçirdiyimiz iki tip nağıl qəhrəmanına, əsasən, “qeyri-adi tapşırıq”, “qeyri-adi əşya” bölümündə qeyd olunmuş nağıl süjetlərində rast gəlmək olar. Ancaq burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgünün özü də şərti, formaldır. Belə ki, ayrı-ayrı qəhrəmanlara, epizodlara, motivlərə müxtəlif süjetlərdə təsadüf etmək olar. Elə məhz bu çatışmazlığı nəzərə alan V.Y.Propp sehrli nağıllarda süjet inkişafını verən 4 qrup dərəcəsi müəyyənləşdirmişdir:

¹⁶ Мелетинский, Е.М. Герой волшебной сказки / Е.М.Мелетинский. – Москва: Изд-во Восточной литературы, – 1958. – с. 213

*“barışmaz düşmən ziyankarla mübarizədən və qələbədən, çətin məsələdən və onun həllindən; bu və başqasından; bu və başqası olmadan”*¹⁷.

Nəzərdən keçirdiyimiz nağıllar buradakı birinci və ikinci qrupa uyğun gəlir. Sehrli nağıllarda iştirakçılar arasında baş qəhrəman daha mühüm yer tutur. Qalan surətlərin rolu ona münasibətdə (köməkçi, yaxud düşmən) müəyyənləşdirilir.

Bu paraqrafın ikinci bəndində **“Sehrli nağıllarda köməkçi və əks qüvvələr”**dən bəhs olunur.

Sehrli nağılların mənfi obrazlarını şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: sehrli aləmlə bağlı şəx qüvvələri təmsil edən obrazlar – diy, əjdaha, sehrkar qarı və b.; real aləmlə bağlı şəx qüvvələri təmsil edən obrazlar – şah, analıq, paxıl qardaşlar və b.

Bu tipli süjetlərdə xalq fantaziyası zahirən adi qəhrəmanlarla fantastik möcüzələrə sahib olan şəx qüvvələri qarşılaşdırır. Qəhrəmanla düşmənlərinin barışmaz münasibətləri nağıl süjetlərinin özəyini təşkil edir. Buna baxmayaraq, süjetin ümumi bənzərliyində heç bir nağıl başqasını təkrarlamır. Bu, mənfi obrazların sayca çoxluğu ilə şərtlənən süjet müxtəlifliyindən yaranır.

Sehrli nağıl süjetində əsas obrazlar – qəhrəman və onun rəqibləri ilə yanaşı, qəhrəmanın köməkçiləri də mühüm yer tutur. Qəhrəman tez və ya gec, bu və ya digər şəkildə xeyirxah sehrli qüvvələrlə əlaqəyə girir. Həmin funksiyada qeyri-adi insanlar, möcüzəli varlıqlar, quşlar, heyvanlar və b. çıxış edirlər. Qəhrəman xeyirxah sehrli qüvvələrin və möcüzəli əşyaların köməyi ilə şəx qüvvələrə üstün gələ bilir.

Məlum olduğu kimi, mif müəyyən inkişaf mərhələsi keçdikdən sonra parçalanmış və ondan folklorun müxtəlif janrları – nağıl, əfsanə və rəvayətlər yaranmışdır. Nağıllara bu baxımdan yanaşılsa, onlarda bir çox mifoloji görüşlərin əks olunduğu üzə çıxar. Nağıllarda elə motivlər, elə obrazlar vardır ki, onlar öz köklərinə görə müəyyən dərəcədə mif dünyası ilə bağlıdır. Əgər miflərdə hadisələr dünyəvi mahiyyət daşıyıb lokallıqdan uzaq idisə, o, öz tarixi-ictimai-mədəni funksiyasını yerinə yetirib, yeni tarixi şəraitdə öz nüvəsini nağıla təslim etdiyi vaxt qlobal kosmik konfliktə ailə səviyyəsinə endirir.

¹⁷ Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я.Пропп. – Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, – 1986. – с. 91

“Sehrli nağılların struktur təsviri problemləri” əsərində deyilir: “*İbtidai sehrli nağıllardan fərqli olaraq janrın klassik sehrli nümunələrində ailə mövzusu xüsusi spesifik rol oynayır. Ailə pərdəsi altında artıq sırf sosial konfliktlər çıxış edir*”¹⁸.

Belə nağılların mərkəzində kiçik qardaşın obrazı durur. Kiçik qardaş demək olar ki, bir çox dünya xalqları nağıllarının müsbət qəhrəmanıdır. Bu cür hadisə, əlbəttə, təsadüfi deyildir. Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar kiçik qardaşın ideallaşdırılmasının tarixi və sosial köklərinin mənşəyini əsaslandırmağa səy etmişlər.

Üç qardaş haqqındakı nağılları iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup nağıllarda kiçik qardaş pəhləvan kimi iştirak edir. O, div, əjdaha, Təpəgöz və başqa sehrli qüvvələrə qarşı vuruşur. Bu nağıllarda qardaşlar bir-birinin köməkçisi, bir-birinin xilaskarı kimi təsvir olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nağıllarında qardaşların dostluğunu göstərəndə də xalq öz sevimli obrazını – kiçik bahadırı ideallaşdırır. “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”, “Paslı qılınc” və bir sıra digər nağıllarda bu xüsusiyyət aydın əks olunmuşdur.

Üç qardaş haqqındakı ikinci tip süjetlərdə isə böyüklərlə kiçik qardaş arasındakı konflikt nağılın əsas məzmununu təşkil edir. Kiçik qardaş hiyləgər, paxıl qardaşlarına qarşı qoyulur. Bu müqayisədə kiçik qardaşın üstünlüyü, yüksək mənəvi siması üzə çıxır. O, əsl qəhrəman, böyük qardaşlar isə yalançı qəhrəman rolunda çıxış edirlər.

Sehrli nağılların qəhrəmanı həm də xalqın əxlaq haqqında idealiyi təqdim edir. İnsanın üstünlüyü təkcə onun igidliyində, xarici gözəlliyində deyil, hər şeydən əvvəl, onun daxili keyfiyyətindədir. Qəhrəmanın əsl siması onun hərəkətində – ətrafındakılara, dostlarına, köməkçilərinə münasibətdə özünü göstərir.

Sehrli nağılların müxtəlif süjet tipləri üçün ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, bu nağıllarda möcüzəli motivlər, obrazlar və hərəkətlər süjetin özəyində durur və sistem halında təşkil olunur.

¹⁸ Мелетинский, Е.М. Проблемы структурного описания волшебной сказки / С.Ю.Неклюдов, Е.С.Новик, Д.М.Сегал // Труды по наковым системам, Тарту: – 1969. – вып. 4. – с. 90

Birinci fəslin dördüncü paragrafı “**Məişət nağıllarının janr poetikası**”¹⁹ adlanır. Bu paragraf dörd bənddən ibarətdir. Paragrafin birinci bəndi “**Məişət nağılları ümumnağıl poetikası kontekstində**” adlanır. Göstərilir ki, məişət nağılları sehrli və heyvanlar haqqındakı nağıllarla müqayisədə ictimai və məişət problemlərinə daha yaxındır.

Öz məzmununa görə məişət nağılları müxtəlifdir. Bu nağıllar tapmacanın, çətin sualın müdrik cavabı, zalım və ağılsız hökmdarın, mülkədarın, mollaının, tənbəlin, fərsizin ələ salınması və s. haqqında süjetləri özündə birləşdirir.

Məişət nağıllarının mövzusu kimi mənşəyi də müxtəlifdir. Müdrik cavab, məsləhət haqqında süjetlər qədim mərasim, toy qaydalarından doğur, yelbeyin, fərsiz barədə, quldur və oğruların bəhs edən süjetlərin mənşəyi məişətlə bağlıdır, mülkədar və oğrular barədəki nağıllar isə təbəqələr arasındakı ziddiyyətlərdən törəyir. Bütün bu nağılları həqiqətin bir prinsipinə görə təsvir olunması əsasında bir janr qrupunda birləşdirmək olar.

Məişət nağıllarının öz süjet dövrəsi, obrazları, öz spesifik bədii üsulları var. Ümumi cəmiyyət iddialarını irəli çəkərək məişət nağılları sehrli nağılların fantaziyasını, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların kinayəsini inkar edir.

Əgər sehrli nağıllarda hadisələr uzaq ölkələrdə, çox uzaq keçmişdə, sehrli aləmdə baş verirsə, məişət nağıllarında hadisələr “bir kənddə”, “malikanədə”, “çöldə”, “yaxın bir şəhərdə” baş verir.

Məişət nağıllarının bədii məkanını səciyyələndirsək, fantastiklikdən deyil, şərtilikdən danışmalıyıq. Bu şərtilik nağılçı tərəfindən təqdim olunan hadisələrin tipikləşdirmə vasitəsidir. Eyni cəhəti məişət nağıllarının zamanı haqqında da demək olar.

Əsassız deyil ki, nağılçı nağıldakı hadisələrin məkan və zamanını xəbər verərkən bəzən bir kəndin, şəhərin adını çəkir, dinləyiciləri yaxın bir kəndə, şəhərə aparır, özünü hadisələrin iştirakçısı kimi təqdim edir.

Məişət nağıllarında əski elementlər əsas obrazların və hadisələrin təsviri altında çox zəif nəzərə çarpır. Odur ki, folklorşünasların

¹⁹ Əliyev, O. Məişət nağıllarının obrazlar sistemi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2010. №2, – s. 50-64

bəziləri belə fikrə gəlirlər ki, məişət nağılları digər nağıl növlərindən sonra yaranmışdır. Məişət nağıllarının təhlili bu fikrin doğruluğuna haqq qazandırmır. Daha doğrusu, məişət nağıllarının digər nağıllardan daha sonrakı dövrlərin məhsulu olması fikri mübahisə doğurur.

Bu məsələyə toxunan F.Bayat yazır: *“Məişət nağıllarında sosial problemlər, qohumluq əlaqələri, ailə fərdləri arasındakı münasibətlər, sosial-etik normalar, əxlaq məsələləri, davranış etiketləri və s. mövzuları görmək olsa da, bu tip nağıllarda keçmişin düşüncə tərzini, arxaik rituallar, məişətlə bağlı mərasimlər mühüm yer tutur”*²⁰.

“Şahla pinəçi”, “Şahla qız”, “Üç şahzadə”, “İlyasın nağılı” və s. nümunələrin təhlili məişət nağıllarının digər nağıllardan sonra yaranmadığını deməyə əsas verir.

Bu paraqrafın ikinci bəndində **“Ciddi məzmunlu məişət nağılları”**ndan bəhs olunur. Məişət nağılları məzmununa görə iki yerə ayrılır: ciddi məzmunlu məişət nağılları, komik məzmunlu məişət nağılları. Birinci bölümə aid edilən məişət nağıllarında təhkiyə ciddi şəkildə aparılır. Süjet qəhrəmanın sınaqlardan, çətinliklərdən keçməsi, həlli çətin, mürəkkəb olan şərtlərin yerinə yetirilməsi üzərində qurulur. Bu nağılların bir qisminə baş qəhrəman sehrli nağıllarda olduğu kimi ideallaşdırılır. Onlar igid, ağıllı, ən müşkül hadisələrdən baş çıxaran, çətinliklərin öhdəsindən gələn, qorxmaz, cəsarətli qəhrəmanlar kimi göz önünə gəlirlər. “Dərzi şagirdi Əhməd” bu tip nağıllara bir nümunə ola bilər. Süjeti yuxu və onun yozulması üzərində qurulan bu nağılda qəhrəman sınaqlar sırasından çıxır, nəhayət, yuxuda gördüyü arzusuna yetir. Süjetə daxil edilmiş suallar qəhrəmanın ağılı və bacarığını üzə çıxarır.

Məişət nağıllarında konflikt məişət çərçivəsində inkişaf edir. Bu tip nağıllarda məişət motivləri süjetin əsasını təşkil edir. Məişət nağıllarının qəhrəmanı daha fəal olur, o, öz istəyinə əsasən sehrli köməkçilərsiz, əşyalarsız yetir. Bu xüsusiyyət, demək olar ki, məişət nağıllarının janrdaxili tiplərini əhatə edir.

Bu nağıllarda ağılla güc qarşı-qarşıya gətirilir. Didaktik məzmunlu belə nağılların bir qismi qadının ailədə, məişətdə rolu ilə bağ-

²⁰ Bayat, F. Folklor dərsləri /F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – s. 125

lıdır. “Ağıllı qız” nağılı belə nümunələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bu nağılda padşahın kiçik qızı özündən böyük iki bacısından seçilir. O, ağılı, iradəsi, səbri və təmkinini nəticəsində bütün çətinliklərə üstün gəlir, sınaqlardan keçir.

Məişət nağıllarında ağıl, fərasət, tədbir ilə qələbə qazanılır. Adı sənət və peşə sahibləri bu qabiliyyətlərinə görə şahlardan da üstün tutulur. Ümumiyyətlə, məişət nağıllarında ailə-məişət məsələləri, qayğıları başlıca yer tutur. Bir sənət qazanmaq, iş-güc sahibi olmaq ideyası təbliğ olunur.

Bu paraqrafın üçüncü bəndində **“Komik məzmunlu məişət nağılları”**ndan bəhs olunur. Bu tipli məişət nağıllarında, xüsusilə keçəllə bağlı nağıllarda süjet mənfi qəhrəmanın rüsvay edilməsilə sona yetir. Bu baxımdan “Keçəl” nağılı çox səciyyəvidir. Nağıl tədqiqatçılarından D.M.Moldavski varlı, imkanlı rəqibi aldatmağı bu tip məişət nağıllarının qəhrəmanının ən əsas xüsusiyyətlərindən biri sayır: *“Hiylə, mistifikasiya, kobud və qərəzli zarafat, bütün bunlar qəhrəmanın zahiri əlamətləri ilə bağlıdır və araşdırılan nağılların süjetinin özünü təşkil edir”*²¹.

Biz bu mülahizəni haqqında danışdığımız nağıla və bu sıraya daxil olan “Keçəlin fəndi”, “Keçəllə qazının nağılı”na aid edə bilərik. Bu nağıllarda keçəl özünü axmaqlığa vuran şəxs funksiyasında çıxış edir.

Əgər sehrli nağıllarda qəhrəmanlar sehrli qüvvələr və yaxud möcüzəli əşyaların köməyi ilə arzularına çatırsa, məişət nağıllarının qəhrəmanlarının ağılı, bəzən də hiylə və kələyi onların qələbəsini təmin edir.

Keçəl obrazı barədə folklorşünaslıqda bir sıra mülahizələr söylənilmişdir. V.Y.Propp keçəlliyin mənşəyini inisiyasiya məqsədilə baş verən dəyişmədə²², E.Meletinski isə magik qorunma məqsədilə baş verən dəyişmədə görür²³.

²¹ Молдавский, Д.М. Русская народная сатира / Д.М.Молдавский. – Ленинград: Просвещение, – 1967. – с. 49

²² Пропп, В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я.Пропп. – Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, – 1986. – с. 136-137

²³ Мелетинский, Е.М. Герой волшебной сказки / Е.М.Мелетинский. –

Qeyd edək ki, keçəl obrazına bir sıra folklor nümunələrində, o cümlədən məişət nağıllarında, eləcə də sehrli və bahadırlıq nağıllarında da rast gəlinir. Sehrli nağılların bir bölümündə isə qeyri-adi mənşəli ideal qəhrəmanlar müəyyən müddət keçəl sifətində gizlənilir. Keçəl obrazı barədə araşdırma aparan Muxtar Kazımoğlu keçəllik donuna girib, sonra öz libasına qayıdan qəhrəmanlarla yanaşı, əvvəldən axıracan keçəl kimi görünüb, keçəl kimi tanıdığımız qəhrəmanların da bir qisminin maska taxıb özünü başqalarından qoruyan adamların obrazı olduğunu ehtimal edir²⁴.

Məişət nağıllarının bir bölümündə isə axmaq yerinə daha çox qeyri-adi varlıqlar qoyulur. “Haxnəzər” nağılı belə nağıllara ən yaxşı nümunə ola bilər. Bu tipli nağılların süjeti, əsasən, kələkbazlıq motivi üzərində qurulub inkişaf edir. Bu sıraya daxil olan nağıllarda da ağıllı-axmaq qarşılıqlı müqayisə süjetinin əsasında durur.

Paraqrafın dördüncü bəndi **“Məişət nağıllarında yalançı qəhrəman obrazının semantikasi”**²⁵ adlanır. Məişət nağıllarında yalançı rəmmal, yalançı quldur, yalançı tacir və başqaları ilə yanaşı yalançı bahadır, pəhləvan obrazlarına da təsadüf olunur. Bu tip obrazlar sehrli və bahadırlıq nağıllarında təsvir olunan yalançı bahadır, yalançı pəhləvan obrazlarından fərqlənir. Dissertasiyada müqayisə aparılaraq bu obrazların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır.

Yalançı pəhləvanın, yalançı bahadırın xüsusi təqdim olunduğu nağıl süjetlərindən biri üç qardaş, eləcə də üç yoldaş, üç pəhləvanla bağlı süjetdir. Xatırlanan nağıllarda, ümumiyyətlə, sehrli nağıllarının böyük bir bölümündə qəhrəman-yalançı qəhrəman qarşılıqlı müqayisə süjetinin özəyində durur. Bu nağıllarda yalançı qəhrəman şəri təmsil edir.

Bir sıra məişət nağıllarında da yalançı qəhrəman, pəhləvan obrazına təsadüf olunur. Belə nağıllardan biri “Hambal Əhməd”²⁶ nağı-

Москва: Изд-во Восточной литературы, – 1958. – с. 254

²⁴ Kazımoğlu, M. Xalq gülüşünün poetikası / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – s. 81

²⁵ Əliyev, O. Məişət nağıllarında yalançı pəhləvan // – Bakı: Avrasiya Universitetinin nəşri, – 2015. №6, – s. 25-33

²⁶ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – c. 2. – 1961. – s. 70-77

lıdır. Bu nağıl adı məişət hadisələrinin təsviri ilə başlayır. Əhməd adlı bir nəfər hambulıq eləyib güzəran keçirir. Bir tacir onun çox güclü olduğunu görərək, padşahın sarayına aparıb pəhləvanların sırasına daxil olmasına səbəbkar olur. Bundan sonra hadisələr qeyri-adi şəraitdə cərəyan edir. Hambal Əhməd hətta padşahın qoşun başçısı kimi “ad-san” qazanır.

“Hambal Əhməd” nağılı ilə səsləşən “Ustacan Əhməd”²⁷ nağılı da adı məişət hadisələrinin təsviri ilə başlayır. Çox tənbel və qorxaq olan Ustacan Əhməd ərindiyyindən evdən eşiyə belə çıxmaq istəmir. Təngə gələn arvadı tərəfindən evdən qovulan Ustacan Əhməd yeddi qardaş pəhləvana özünü böyük bir pəhləvan kimi təqdim edir və bundan sonra hadisələrin axarı dəyişir. Yeddi qardaş pəhləvan da, padşah da onun böyük bir pəhləvan olduğuna inanırlar.

Məişət nağıllarının qəhrəmanları Ustacan Əhməd, Hambal Əhməd sehrli nağıllardakı yalançı qəhrəmanlardan tamamilə fərqlənirlər. Bu qəhrəmanlar xeyri təmsil edirlər, ətrafındakılarda xoş ovqat, əhvali-ruhiyyə yaradırlar.

Dissertasiyada o da qeyd olunur ki, sehrli nağılların qəhrəmanları ən müşkül məsələləri həll etməklə eli fəlakətdən qurtarırlar. Bu qəhrəmanlar xalq idealının ifadəçiləri kimi göz önünə gəlirlər. “Hambal Əhməd” və “Ustacan Əhməd” nağıllarında isə qəhrəmanların “pəhləvanlığı”, “igidlikləri” təsadüfi xarakter daşıyır.

Komik məişət nağıllarında qəhrəmanın hər hansı bir xüsusiyyəti mübalığəli şəkildə verilir. “Əvvəli elə, axırı belə” nağılında qəhrəmanın tənbelliyi, “Məhəmməd” nağılında qəhrəmanın sadəlvhlüyü, acizliyi mübalığəli şəkildə təsvir olunur.

Obrazların xarakterinin açılmasında mübalığə və kontrast üsulundan əsas vasitələr kimi geniş istifadə olunur.

Bəzən personajların hər hansı xüsusiyyətlərindən biri bilərəkdən ayrılır. Bu yolla padşahın, qazının, mollanın, tənbelin, qorxağın, yalançının obrazları yaradılır.

“Nağıl kompozisiyasının struktur elementləri” adlanan ikinci fəsil dörd paraqraftan ibarətdir. Göstərilir ki, nağılda hər bir motiv

²⁷ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] – Bakı: Çıraq, – c. 5. II nəşri. – 2004. – s. 154-160

və epizod, eləcə də hər bir formul müəyyən kompozisiyaya malik olur. Odur ki, nağılın hər bir kompozisiya elementinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi gərəklidir. Bu yolla nağılın kompozisiya xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənib aşkara çıxarmaq mümkündür.

İkinci fəslin **“Möcüzəli epizodlar və sehrlı hərəkətlərin semantikasi”** adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, bu vasitələr nağıllarda sayca çox, roluna görə isə müxtəlifdir. Ona görə də daha səciyyəvi möcüzəli epizodlar və sehrlı hərəkətlər üzərində dayanılır. Azərbaycan nağıllarında “öldürülmə”, “daşlaşma”, “yuxulama” epizodlarına tez-tez rast gəlinir. Məsələn, “Cantiq” nağılında Cantiqin sirrini öyrənən qarı qəhrəman yuxuda ikən onun döşündən damarı götürüb dəryaya ataraq qəhrəmanı ölümə məhkum edir. Cantiqin köməkçiləri onun yenidən həyata qayıtmasına nail olurlar: *“Bəli, müxtəsəri-kəlam, damarı götürdülər gətirib Cantiqin döşünə qoydular, Cantiq asqırıb ayıldı, dedi:*

– *Pah, qardaş, bağışla, yuxuya dalmışam*”²⁸.

Eyni motivə “Üçbiğ Kosa”, “Yusiflə Sənubər” və s. nağıllarda da təsadüf olunur.

“Daşlaşma” epizodu da bu funksiyasına görə “öldürmə” epizoduna oxşardır. Bu epizoda “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd”, “Qızıl qoç”, “Bənidaş şəhərinin sirri”, “Cəlayi-vətən” və s. nağıllarda da təsadüf olunur. Bu tip nağıllarda daşa döndərilmiş qəhrəmanları qeyri-adi varlıqlar, hami ruhlar xilas edirlər. Onlar hadisədən xəbərdar olub qəhrəmanı həyata qaytarırlar, bundan sonra qəhrəman yenə hadisələrin inkişafında əsas rol oynayır. “Öldürülmə”, “daşlaşma” və “yuxulama” süjetdə hərəkətin ləngidilməsini əvvəlcədən təyin edir. “Düşmən”in müvəqqəti qələbəsi qəhrəmanı nağıl süjetindən kənar edir, ancaq belə hallarda hərəkətdə köməkçi çıxış edir, o, qəhrəmanı xilas edir, dirildir və qəhrəman yenidən hərəkətə başlayır.

Bəzən qəhrəmandan bir gecədə şəhər, kənd, yol, bağ salmaq tələb olunur. Bu epizod qəhrəmanın sınıanması ilə bağlı olur və hərəkətin inkişafına xidmət edir.

²⁸ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 3. – 1962. – s. 71

Hər hansı bir tikilmə, zənginlik nağılda möcüzəli yolla, sehrli köməkçilərin və əşyaların vasitəsilə hazır olur. Odur ki, hər hansı bir imarətin, yolun, bağın və s. yaranması ətraflı təsvir olunmur. Nağılda qəhrəman “üzük, səndən istəyirəm” deyər müraciət edəndə onun arzusu yerinə yetir, “süfrəm, açıl” və s. deməklə də qəhrəman istədiyini əldə edir.

Möcüzəli epizodlar və sehrli hərəkətlər nağıl kompozisiyasının müxtəlif hissələrində işlədilir. Dissertasiyada onların hər birinin yayılması, məzmunu və kompozisiya funksiyası öyrənilir.

Möcüzəli epizodlar və sehrli hərəkətlərin ideya-bədii funksiyası və quruluşu, əsasən, dəyişməz olur. Bunlar nağılların ənənəvi ehtiyat xəzinələrindən birini təşkil edir.

İkinci fəslin ikinci paragrafında “**Çevrilmə və libasdəyişmə**”²⁹ motivlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, çevrilmələrə – dönərgələrə, əsasən, sehrli nağıllarda, libasdəyişmə motivlərinə isə sehrli nağıllarla yanaşı, digər nağıl süjetlərində də təsadüf olunur.

Sehrli nağıllarda çevrilmələrin müxtəlif növləri ayrı-ayrı süjet tiplərində geniş yayılmışdır. İnsanın başqa bir varlığa – quşa, heyvana, ağaca, daşa və əksinə çevrilməsi əski inamlardan qaynaqlanır: “...Çevrilmələr, dönmələr ilkin inamlardandır. Ona görə də belə çevrilmələri araşdırarkən çevrilən və çevirənin münasibətini aydınlaşdırmaq gərəklidir”³⁰.

Çevrilmələrin bir çoxu qəhrəmanın xilas olması, gizlənməsi, düşməndən canını qurtarması funksiyasını yerinə yetirir. Bu tipli çevrilmələr xüsusən “möcüzəli ər və ya arvad” süjet bölmələri üçün daha səciyyəvidir. Qəhrəman rəqibinin əlindən qaçıb qurtarmaq üçün müxtəlif şəkillərə – canlı, cansız varlıqlara çevrilməklə özünü gizlətməyə çalışır. Dissertasiyada bu süjetin Azərbaycan nağılları içərisində geniş yayıldığını nəzərə alıb “Ölü Məhəmməd” nağılı üzərində dayanılır. Bu nağılın “Nar qızı”, “Gah-gah dağında üç xiyara aşiq olasan”, “Əyil, çınarım, əyil”, “Qıra qız” adlı variantlarının Naxçı-

²⁹ Алиев, О. Семантика превращений в Азербайджанских сказках // – Алматы: Вестник КазНУ серия филологическая, – 2010. №1-2, – с. 219-224

³⁰ Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – s. 262

van, Göyçə, Qazax, Ağbaba və Güney Azərbaycanda da yayıldığı, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Bu nağıllar içərisində “İncili Mərcanın nağılı”nın xüsusilə seçildiyi qeyd olunur.

“Möcüzəli qüvvə və ya bilik”, “möcüzəli düşmən” və s. süjet bölmələrində də çevrilmələr mühüm yer tutur. Xüsusən, “möcüzəli qüvvə və ya bilik” tipli süjetlərdə çevrilmələr süjetin özəyində durur.

Sehrli nağıllarda hər hansı yasaq edilmiş bir hadisənin, şərtin pozulması, sirrin açılması nəticəsində də müxtəlif çevrilmələr baş verir, qəhrəman müxtəlif cildlərə düşür – quşa, heyvana çevrilir, daşa dönür və s. Yalnız sehrin, tilsimin sındırılmasından sonra qəhrəman öz əvvəlki vəziyyətinə dönə bilər.

Azərbaycan nağıllarında libasın dəyişməsi motivi əski qaynaqlardan qidalanır. Bu cəhətdən “Bəxtiyar” nağılının variantı olan “Çoban Məhəmməd”, “Sərəncəmin nağılı” kimi nağıllar qiymətli material verir.

Qəhrəmanın libas dəyişməsi ilə öz funksiyasını dəyişməsi, başqa cildə düşməsi motivinə “Xain vəzir”³¹ nağılında da rast gəlinir. Bu tipli nağıllarda cildin, geyimin dəyişməsi ilə qəhrəman funksiyasını dəyişir, başqa qəhrəmanın funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır. O yalnız öz libasını ələ keçirdikdən sonra əvvəlki halına dönə bilər.

Geyim-libasdəyişmə, ümumiyyətlə, folklor poetikasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bu motivə folklorun digər janrlarında da rast gəlinir.

Libasdəyişmə nağıllarda müxtəlif məqsədlərlə müxtəlif məqamlarda həyata keçirilir. Bir bölüm nağıllarda qəhrəman libasını dəyişməklə nəyə qadir olduğunu sübuta yetirməyə çalışır, sınaqlardan keçir. Bir bölüm nağıllarda isə müdrik şəxs – möcüzəli köməkçi geyimini – libasını dəyişib özünü gizlədir, bu yolla qəhrəmanları sınağa çəkir. Bu motiv də geniş yayılıb və onlarla nağıllarda buna təsadüf etmək olar. “Üç qardaş” nağılı bunlara yaxşı örnək ola bilər.

Libasdəyişmə motivi xalq nağıllarının, demək olar ki, bütün janr növlərində yayılıb. Buna məişət nağıllarında da sıx-sıx təsadüf olunur. Bu nağıllarda da qəhrəman tez-tez libasını dəyişərək vəziyyət-

³¹ Azərbaycan folkloru antologiyası: (İraq-türkman folkloru) / tərt. ed.-lər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu – Bakı: Ağrıdağ, – c. 2. – 1999. – s. 333-334

dən çıxmağa çalışır. Bu yolla sınaqlardan keçir, güclü rəqibini çətin vəziyyətə salmağa nail olur.

Belə qənaətə gəlinir ki, nağıllarda çevrilmə və libasdəyişmə motivləri geniş yayılıb. Əski köklərdən qaynaqlanan bu motivlər bir-biri ilə də qırılmaz şəkildə bağlıdır.

İkinci fəslin “**Zaman və məkan sistemi**”³² adlanan üçüncü paragrafında zaman və məkanın nağıl strukturunda funksiyasından bəhs olunur. Göstərilir ki, nağıl məkanı həmişə əsas iştirakçı ilə bağlı olur. Nağılçı sanki qəhrəmanla bir sırada olur, görünən və eşidilən hər şeyi təsvir edir.

Zaman və məkan kimi semantik anlayışları özündə cəmləşdirən nağıl adətən həmin anlayışlarla bağlı informasiya ilə başlayır. Nağıl poetikasının tərkib elementlərindən olan ənənəvi formullar burada bədii struktur funksiyalarını yerinə yetirməklə bərabər, zaman və məkanla bağlı informasiyanın daşıyıcısı kimi də çıxış edir.

Azərbaycan sehrli nağıllarında inisial (başlanğıc) formullar nağıl kompozisiyasının tərkib hissəsi olaraq zaman və məkan məfhumları baxımından zəngin və müxtəlif mənalıdır. Bu nümunələrdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada zamanın şərtiliyi, inisial (başlanğıc) zamanın dəqiq tarix təqviminə bağlı olmamasıdır. Bunlar nağıldakı hadisələrin tarixi zamandan kənarında, onun hüdudları xaricində mövcud olan naməlum bir zaman hüdudları daxilində baş verməsini göstərməkdədir. Bunlar söyləyicinin nağılda cərəyan edən hadisələrin reallığına, gerçəkdən də baş verməsinə şübhə ilə yanaşmasını da əks etdirə bilər: “*Belə rəvayət edirlər ki, keçmişdə bir padşah vardı*”³³ və s.

Burada rastlaşdığımız “günlərin bir günü”, “qədim əyyamda”, “əyyami-sabiqdə” və s. bu kimi söz birləşmələri – təyinlər zaman anlayışının nağılda müəyyən dərəcədə də olsa dəqiqləşdirilməsinə yönəldilmiş cəhddir. Ancaq “badi-badi giriftar” və s. bu kimi for-

³² Əliyev, O. Azərbaycan sehrli nağıllarında məkan və zaman // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2007. №2, – s. 121-132

³³ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 2. – 1961. – s. 157

mullarda bu cəhdə təsadüf olunmur. Burada təsviri verilən mənzərə şərti “real” nağıl zamanından daha çox xaotik tarazsızlıq hökm sürdüüyü mifik zamanı xatırlatmaqdadır. İnisial (başlangıç) formulun nağılda mifoloji fonda təqdim edilməsi onu təşkil edən hər bir elementin, o cümlədən obrazlar sisteminin zaman və məkan anlayışlarının mifik təfəkkür tərzii ilə bağlı olmasından irəli gəlməkdədir.

Dissertasiyada göstərilir ki, nağıl süjetinin ilk gedişləri, burada baş verən hadisələrin başlangıç yeri başqa zaman – nağıl zamanı fonunda cərəyan edir. Nağıl süjetinin bu mərhələsində süjet müəyyən bir durğunluqla xarakterizə olunur. Ancaq nağıl süjeti “çatışmazlıq” – “çatışmazlığın ləğvi” mərhələsinə çatdıqda zamanın sürəti artır, durğunluq nöqtəsindən hərəkətə başlayır. Məlum olduğu üzrə, yuxarıda göstərilən mərhələnin birinci qütbü olan “çatışmazlıq” nağıllarda adətən, bir çox hallarda “doğma” məkanda baş verirsə, ikinci qütbü – “çatışmazlığın ləğvi” isə “yad” məkanda gerçəkləşir. Bir çox tədqiqatçılar “yad” məkanda zaman axarının daha sürətli olduğunu qeyd edirlər³⁴.

Şeşrli nağıllarda nağıl zamanı ilə bağlı məsələlərdən biri də süjetin “geri qayıdışı”ndan doğan zaman məsələsidir. Süjetin “geri qayıdışı” adətən söyləyicinin nağıl qəhrəmanı ilə bağlı olan əhvalatı dayandırır başqa bir epizoda keçməsilə baş verir. Nağıllarda haqqında söhbət edilən keçid adətən aşağıdakı formulların vasitəsilə gerçəkləşir: “*Bunlar toy tədarükündə olsunlar, al xəbəri kimdən, Pəri xanımın atasından*”³⁵; “*Soltan İbrahim yatmaqda olsun, xəbəri sənə kimdən verim, yeddibaşlı devin qardaşlarından*”³⁶.

Bu formullar həmçinin müəyyən zaman və məkandan digər zaman və məkana keçidi də göstərməkdədir. Əsas, aparıcı nağıl süjetindən hər hansı bir epizoda keçid əsnasında birincidə sanki zamanın irəliyə hərəkəti dayanır, nağıl süjet xəttinin durğunluq nöqtəsinə gəl-

³⁴ Бахтина, В.А. Время в волшебной сказке / – Москва: Проблемы фольклора, Наука, – 1975. – с. 161

³⁵ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. M.H.Təhmasib – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – s. 199

³⁶ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 2. – 1961. – s. 339

məsi nağıl zamanında da özünü göstərir. Keçid formulu durğunluq nöqtəsində olan nağıl zamanını geriyyə qaytarır. Geriyə – əsas süjet xəttinə qayıdış, dönüş nağıl zamanının irəliyə doğru hərəkətini bərpa edir.

Sehrli nağılların səciyyəvi cəhətlərindən biri də burada zamanın aniliyi, daim hərəkətdə olmasıdır. Nağıllarımızda zamanın bu səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakı formullarla ifadə olunur: “*Nağıl dili yüyürək olar, nağılda illər, qərinələr bir dəqiqədə gəlib keçər, adamlar bir dəqiqədə böyüürlər*”³⁷; “*Necə deyərlər, nağıllarda vaxt olmaz. Bir qərinə bir saniyədən tez keçər*”³⁸.

Bu ənənəvi formullar zamanın aniliyini, şərti səciyyəyə daşdığını və hər hansı bir vaxt meyarına, ölçüsünə tabe olmadığını göstərir. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, zamanın daim hərəkətdə olması, aniliyi türk təfəkkür tərzii üçün xarakterik cəhətdir. Belə ki, türk mifologiyasında Ala atluq yol tanrısı adlanan personajın atributlarından biri onun daim hərəkətdə olmasıdır³⁹. Bu personaj özünün xüsusiyyəti ilə nağıl qəhrəmanlarına bənzəyir.

Dissertasiyada o da göstərilir ki, sehrli nağıllarda məkanın strukturunu təşkil edən elementlər zaman kateqoriyasından fərqli olaraq “doğma” və “yad” olmaq üzrə iki yerə ayrılır. Əgər nağıl qəhrəmanı hər iki məkan arasındakı sərhədi nisbətən asanlıqla keçə bilirsə, onun düşmənləri bunu edə bilmirlər. Nağıl qəhrəmanı da adətən, daha çox sehrli köməkçilərin yardımı ilə “yad” məkana gedib çıxma bilir ki, bu da onun “yad” məkanla bağlı imkanlarının məhdud olduğunu göstərir.

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, süjet tərkibində zaman və məkanın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin dərinədən araşdırılması, ümumilikdə nağıl poetikası sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

³⁷ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. Ə.Axundov – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 3. – 1962. – s. 39

³⁸ Azərbaycan nağılları / Top. və nəşrə hazırlayanı N.Seyidov – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1976. – s. 190

³⁹ Стеблева, И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // – Москва: Тюркологической сборник, Наука, – 1972. – с. 223

İkinci fəslin dördüncü paragrafı “**Sehrlı sayların semantika-sı**”⁴⁰ adlanır. Göstərilir ki, xalq nağıllarının poetik mətnlərində bəzi saylara sıx-sıx rast gəlinir. Bu saylar təkcə nağıllarda deyil, ümumiyyətlə, folklorlarda dərin kök salmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığında istifadə olunan sayları poetik təbiətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: sakral və ənənəvi saylar.

Müqəddəs, uğurlu saylar insan təfəkkürünün biçimlənməsinin ilkin çağlarının məhsulu olan mif və mərasimlərdə əmələ gəlmişdir. Bu gün xalq içərisində yaşayan inam və etiqadlarda da bu, özünü göstərməkdədir: “*Uşax gec ayax açanda onu xəlbirə qoyuf yeddi qapıdan pay alarlar*”⁴¹ və s. Deməli, xalq inamına görə, müəyyən “müqəddəs” saylar magik təsir gücünə malik olur. Onlar xeyir, şadlıq gətirir.

Dissertasiyada göstərilir ki, saylar nağılların başlanğıcında, təhkiyə prosesində, sonluğunda mühüm yer tutur. Azərbaycan nağıllarında üç, yeddi, qırx sayları “sakral” saylar kimi də müxtəlif funksiyalar daşımaqdadır.

Azərbaycan nağıllarında ən sevimli və çox işlənən saylardan biri “üç” sayıdır. Nağıl süjetlərində üçlük: üç alma, üç qardaş, üç bacı, üç yol, üç şərt, üç sınaq, üç tapşırıq, üç əmr, üç köməkçi, üç sehrlı əşya, üç gün vaxt, üç div, üçbaşı div, üçbaşı əjdaha və s. gərəklı kompozisiya funksiyası yerinə yetirir. Xalq nağıllarının ənənəvi ifadə və təsvirlərində də “üç” sayına tez-tez rast gəlinir: “*O əjdahanı gərək üç oxnan gözündən vurasan, vurdun vurdun, vurmasan daş olacaqsan*”⁴² və s.

Azərbaycan xalq nağıllarında “üç” sayı inam, mərasim, adət və ənənələrlə bağlı olaraq əsasən, uğurluluq mənasında işlənməkdədir.

Tədqiqatçılar “üç” sayının mahiyyətini izah etməyə çalışmışlar. V.V.İvanovun və V.N.Toporovun fikrinə görə, folklorlarda və adət-

⁴⁰ Əliyev, O. Nağılda sayların funksiyası // – Bakı: Elmi axtarışlar, – 2008. №1, – s. 3-8

⁴¹ Qırxıncı otağın sirri / top. tərt. ed. O.Əliyev – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s. 12

⁴² Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. M.H.Təhmasib – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – s. 284

ənənələrdə “üç” sayına diqqətin səbəbi kosmosun üçpilləli strukturu ilə bağlıdır⁴³.

Azərbaycan folklorunda, eləcə də nağıllarında üçlüyün tarixi əsası qədim insanın üç dünya haqqında baxışı ilə əlaqədardır. Üçlük say sisteminin meydana gəlməsi ilkin təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan nağıllarında “yeddi” sayı da geniş şəkildə işlənir: *“Ancaq o çeşmənin yanına getmək üçün gərək yeddi dənə odlu dərə-dən keçəsən”*⁴⁴; *“Yeddi gün, yeddi gecə yol gedənnən sonra gəlib çıxdılar həmin yeddi yolun ayrıcına”*⁴⁵.

Göstərmək gərəkdir ki, qədim türk mifologiyasının mühüm elementlərindən olan “sehrli yeddilik” mürəkkəb tarixi prosesdə müxtəlif xalq ayin və mərasimlərinə daxil olmuşdur. *“Yeddi” sayının müqəddəs olması haqqında belə bir ehtimal da vardır. Məlum mülahizəyə əsasən kainatın ilkin əsasını dörd ünsür (hava, od, su, torpaq) təşkil edir. Ona görə də məlum ünsürlərin sayı olan 4 müqəddəs hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq Ay, Ulduz, Günəşin əlavəsi ilə yeddi sayı alınmışdır ki, burada da “yeddi” sayı müqəddəs hesab edilir*⁴⁶.

Nağılda yeddilik ənənəsinin gözlənilməsi personajların sayını müəyyənləşdirir – yeddi köməkçi, yeddi quldur, yeddi oğru, epik zamanın təsvirində yeddi gün, yeddi gecə, həmçinin məkan – yeddi iqlim qurşağı, yeddimərtəbəli yeraltı dünya, qala, yeddilaylı hasar xalq nağılları üçün mühüm bədii üsullardandır. Müxtəlif nağıl süjetlərində belə ənənəvi vasitələrdən istifadə olunur.

Azərbaycan nağıllarında işlənən bir sıra frazeologizmlərin tərkibində “qırx” sayı təkcə riyazi funksiya yerinə yetirmir. Çox zaman yalan danışmağı çox sevən adam haqqında deyirlər: “onun qırx dili

⁴³ Иванов, В.В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы / В.В.Иванов, В.Н.Топоров – Москва: Просвещение, – 1965, – с. 81

⁴⁴ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. M.H.Təhmasib – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – s. 167

⁴⁵ Azərbaycan nağılları: [5 cilddə] / tərt. ed. N.Seyidov – Bakı: Azərb. SSR Nəşriyyatı, – c. 4. – 1963. – s. 74

⁴⁶ Xəlilov, R. Saylar / R.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1978. – s. 55

var, qırx dilçəyi”. Ümumiyyətlə, Azərbaycan nağıllarında “qırx” sayına müxtəlif məqamlarda, sıx-sıx təsadüf olunur. Məsələn: *“Bu qalanın qapısında qırx dildə yazılmış daşlar var, gərək onu sındırmaq istəyən bu daşların hamısını oxuya”*⁴⁷ və s.

Azərbaycan nağıllarında “qırx” sayı çoxluğun nişanəsi kimi işlənilir. “Qırx gün, qırx gecə yol”, “qırx gün, qırx gecə toy”, “qırx gün, qırx gecə vuruş”, “qırx gün, qırx gecə yas” kimi nağıl formulunda əslində təkcə məkan və zamanın ölçüsü əks olunmur, həm də məkan və zamanın məhdudiyətsizliyi göstərilir.

Belə nəticəyə gəlinir ki, sadə saydan mürəkkəb sayə doğru inkişaf müəyyən bir yol keçmişdir. Keçmiş sayın son həddə çatması sakral sayların yaranmasında əsas amillərdən biri olmuşdur. Sakral sayların əmələ gəlməsində dünya quruluşu haqqında mifoloji təqdimetmənin də müəyyən rolu olmuşdur. Bu isə nağıllarda da öz ifadəsini tapmışdır. “Üç”, “yeddi”, “qırx” saylarının da Azərbaycan nağıllarında “uğurlu”, “sehrli” funksiya daşması bununla sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

Üçüncü fəsildə **“Nağılda söyləyicilik ənənəsi”**nin⁴⁸ xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, digər janrlar kimi nağıl janrının da hər xalqda, eləcə də hər regionda fərqləndirici xüsusiyyətlərinin olması yaradıcılıq prosesi, söyləyicilik ənənəsi ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alan folklorşünaslar eyni bir nağılın müxtəlif nağılçılardan bir neçə variantda yazıya alınmasını əhəmiyyətli saymışlar. Bu barədə “Azərbaycan nağılları haqqında” məqaləsində H.Zeynallı yazır: *“Nağılçı və dastançı aşıq ifa zamanı məclisin kimdən ibarət olduğunu, onun şəraitini, yerini və s. nəzərə alır. Ona görə “məclisi tutdurmaq”, “məclisi başa vermək” tədbirləri aşıqlar və nağılçılar arasında məşhurdur. Hər bir aşıq və nağılçı məclisə görə nağılın süjetini də dəyişdirir*⁴⁹.

⁴⁷ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. M.H.Təhmasib – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – s. 73

⁴⁸ Əliyev, O. Nağıl mətnlərində söyləyicinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2007. №3, – s. 215-224

⁴⁹ Zeynallı H. Azərbaycan nağılları haqqında / Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, – s. 14-15

Deməli, müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı nağılçıların repertuarının yazıya alınması, öyrənilməsi də bu janrın spesifik xüsusiyyətlərini dərindən öyrənməyə kömək etmiş olur.

Folklor nümunələrinin, o cümlədən nağılların toplanması, yazıya alınması və nəşrində regional danışiq çalarları da əks olunmalıdır. Bu məsələyə münasibət bildirən T.Hacıyev yazır: “...*Yerli-məhəlli dilin folklor nəşrində mütləq öz əksini tapması ideyasını qəbul edəndən sonra ikinci sualla üz-üzə dururuq: yerli-regional xüsusiyyətlər nə dərəcədə nəzərə alınmalıdır – bütün incəlikləri iləmi, yoxsa seçmə faktları ilə? Mən bu fikirdəyəm ki, seçmə əlamətlər götürülməlidir*”... *Seçmə xüsusiyyətlər deyəndə onu nəzərdə tuturuq ki, həmin detallar konkret folklor regionunun yerli danışığını tipik şəkildə təmsil etsin*”⁵⁰.

Deməli, folklor nümunələrinin toplanması və nəşri zamanı söyləyicinin danışiq xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması başlıca cəhət olmalıdır.

Buradan belə qənaətə gəlinir ki, söyləyicilik ənənəsi kontekstində nağıl poetikasının funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafında “**Şirvan və Qərbi bölgəsinin söyləyicilik ənənəsi**”ndən bəhs olunur. Şirvan nağıllarından danışan S.Qəniyev göstərir ki, “*Şirvan tarixi nağıllarında şəxsiyyətlər bir tərəfdən gerçək tarixi şəxsiyyətlərdir, həmin nağıllarda regional özünəməxsusluq geniş şəkildə özünü büruzə verir*”⁵¹. Müəllifin o fikri doğrudur ki, haqqında danışdığı örnəklər Şirvanla bağlıdır, onlar Şirvan nağılçılarının yaradıcılığının məhsuludur və onların repertuarında mühüm yer tutur, ancaq həmin örnəkləri tarixi nağıllar saymaq olarmı? Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan nağıllarında adsız hökmdarlarla yanaşı, Süleyman şah, İsgəndər, Şah Abbas və başqalarının adı ilə bağlı nağıllar da yaranmışdır. Bunların obraz, süjet, kompozi-

⁵⁰ Hacıyev, T. Şəki folklorunun dil özəlliyi barədə bir-iki söz / Azərbaycan folkloru: toplama, nəşr və tədqiq problemləri (19-22 oktyabr 1993-cü ildə Şəkiddə keçirilmiş Respublika folklor müşavirəsinin materialları). – Bakı: Sabah, – 1994, – s. 17

⁵¹ Qəniyev, S. Şirvan folklor mühiti / S.Qəniyev. – Bakı: Ozan, – 1997. – s.60

siya xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu örnəkləri nağılların müxtəlif janr növlərində qruplaşdırmaq olar. Məsələn, adı Qərbdə və Şərqdə məşhur olan İsgəndər şahla bağlı yaranmış “Loğman” nağılını məişət nağılları bölümünə, “İsgəndər Zülqərneyn”, “İsgəndərin qaranlıq dünyaya gəlməsi” nağıllarını isə sehrli nağıllar sırasına daxil etmək olar. Deməli, müxtəlif bölüm nağıllarda əfsanəvi şəxslərlə yanaşı, tarixi şəxslərə – şahlara, hökmdarlara da sərbəstcəsinə münasibət bəslənilir.

Danışılan məsələyə aydınlıq gətirilməsi üçün Şirvanda və digər bölgələrdə Şah Abbasla bağlı yaranmış nağıllara da müraciət olunur. Şirvan nağılçılarının yaradıcılığının məhsulu olan “Üç qapı” nağılı üzərində də dayanılır. Göstərilir ki, Şah Abbasın adı ilə bağlı bu nağılda hər hansı tarixdən, tarixi hadisələrdən danışılmır, sadəcə olaraq, nağıl süjetinə bir vasitə kimi Şah Abbas və onun vəziri ilə bağlı epizod daxil edilir. Bu vasitədən – kontaminasiya üsulundan istifadə edən nağılçı səxavətli, səbirli olmağı, öz ruzisinə qane olub tamahkarlıq etməməyi cəlbədicilə bir şəkildə nəql edir.

Bu deyilənlərlə yanaşı o qənaətə də gəlinir ki, nağıl süjetlərində də söyləyicinin yaşadığı yerin tarixi, məişəti, həyatı ilə bağlı özünəməxsusluqların da əks olunduğu üzə çıxır. Şübhəsiz, deyilən cəhətlər nağıllarda bayatı, rəvayət və ya dastanlardan fərqli olaraq özünəməxsus şəkildə ifadə olunur. Bununla yanaşı, hər bir regionun nağıl repertuarında aparıcı motivlər və orijinal süjetlərin də olduğu qənaətinə gəlinir.

Qazax-Gəncə, Göyçə və Borçalıda “Ovçu Pirimin nağılı”, “Göyçək Fatma”, “Sehrli üzük”, “Oxxayla Əhməd” və s. kimi klassik nağılların variantları geniş yayılmışdır. Bu bölgələrdə ən geniş yayılmış motivlərdən biri qəhrəmanın sehrli doğuluşu motividir. Dissertasiyada Qərb bölgəsi nağıllarında bu motivin nağılçılıq ənənəsində mühüm yer tutduğu qeyd olunur. “Aldərvişin nağılı” bu sırada ən səciyyəvi bir nümunə kimi təhlilə cəlb olunur. Bu barədə söhbət açan M.Həkimov qədim mifik görüşləri əks etdirən bu nağılın “Şah İsmayıl-Gülzar” dastanının yaranmasına təsiri olduğunu ehtimal edir⁵².

⁵² Xalqımızın deyimləri və duyumları / top. tərt. ed. M.Həkimov – Bakı: Maarif, –1986. – s. 113

Şübhəsiz ki, bu yaradıcılıq təsiri qarşılıqlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, aşıqlar həm də onlarla xalq yaradıcılığı örnəklərinin, o cümlədən nağılların da dildən-dilə keçib yaşamasında mühüm rol oynamışlar. Bir çox xalq nağıllarının aşıqların dilindən yazıya alınması da bunu təsdiqləyir. “Sınağın nağılı”nda qəhrəman sazdan bir an belə ayrılmır, sevgilisinin ölkəsinə də aşıq libasında yollanır⁵³. “Narın xanımın nağılı”nda isə müdrik qoca qəhrəmana tilsimi sazla sındıra biləcəyini söyləyir⁵⁴. Bu da musiqinin, musiqi alətinin, eləcə də sazın şər qüvvələri qovmasına inamla bağlıdır. Bu məsələni araşdıran V.İ.Basilov musiqi alətinin (qopuz, tambur, davul, saz və s.) magik gücə malik olmasını onun mifoloji təsəvvürə görə, ruhlar dünyası ilə bağlı olması ilə əlaqələndirir⁵⁵.

Aşıq yaradıcılığının təsiri Qərb zonası nağıllarının obrazlar sistemində, təhkiyə üslubunda, poetik sistemində bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafi “**Naxçıvan söyləyicilik ənənəsi**” adlanır. Naxçıvan nağıllarının repertuarında sehrli nağıllar xüsusilə seçilir. Naxçıvanda yayılmış müxtəlif bölüm süjetlərdə “yuxu-görmə”, “yuxuyozma”, “yuxudəyişmə”, “yuxusatma” bir vasitə kimi geniş yayılmışdır. “Çoban Yusufun nağılı”, “Qıra qız” adlı nağıllarda yuxunun dəyişilməsinin, alınmasının bəxt, tale ilə bağlı olması, xoş-bəxtlik gətirməsi inamı əks olunur. Bu da təsadüfi deyildir. *“Yuxuda görülmüşlərin hansı çevrələrlə bağlılığını əlbəəl söyləmək asan deyil. Bundan sarı ilkin olaraq inam və etiqad laylarında, mif qatlarında olanları dürüst öyrənmək, bilmək gərəkdir”*⁵⁶.

Qəhrəmanın geyimini dəyişib müxtəlif uydurulmuş ad altı çıxış edərək özünü təqib edənlərdən gizlətməsi, bəxt, tale quşunun başına qonması ilə padşah seçilməsi, arxasınca gələnlərin hamısının onun

⁵³ Vətən qürbətə qaldı / top. tərt. ed. H.İsmayılov – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s. 156

⁵⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası: (Göyçə folkloru) / Top. və tərt. ed. H.İsmayılov – Bakı: Səda, – c. 3. – 2000. – s. 313

⁵⁵ Басилов, В.Н. Избранники духов / В.Н.Басилов. – Москва: Политиздат, – 1984. – с. 121

⁵⁶ Abdulla, B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası / B.Abdulla. – Bakı: Elm, – 1999. – s. 128

ölkəsinə çatması və axırda onların hər birinin öz dili ilə simasının açılması üzərində qurulan və komik elementlərin səciyyəvi olduğu nağıllar da bu regionun nağılçılarının repertuarında az yer tutmur. “Mərcaan xanım” bu sərəya daxil olan səciyyəvi nümunələrdən biri kimi təhlilə cəlb olunur. Başqa bölgələrdə, eləcə də bir çox xalqlarda yayılmış bu nağılın danışıq dili, təhkiyə boyu nağılçının işlətdiyi söz və ifadələr, eləcə də ayrı-ayrı epizodlar bu nağıl variantının Naxçıvan mühiti ilə bağılı olduğunu göstərir.

Bu ərazidə yayılmış müxtəlif bölüm nağıllarda sual-tapmacalar üzərində qurulan süjetlərin də üstünlük təşkil etdiyini söyləmək olar. Bu sərəya daxil olan “Ağıllı arvad” nağılı üzərində dayanılır. Bu nağılın süjeti müəmmalar, sınaqlar üzərində qurulmuşdur. Belə süjetlərin mənşəyi isə qədim zamanlara gedib çıxır. Sınaqların, tapmacaların ilkin dövrlərdə metaforik danışıqlarla bağılı yarandığı ehtimal olunur. Bu nağıl Qarabağ və Dərbənd regionlarında da yayılmış nağıl variantları ilə müqayisə edilir. Bunlar isə ayrı-ayrı nağılçıların eyni nağılı müəyyən əlavələrlə, improvizə ilə yaşatdığını göstərir.

Üçüncü fəslin dördüncü paraqrafında **“Qarabağ söyləyicilik ənənəsi”**ndən⁵⁷ bəhs olunur. Göstərilir ki, Qarabağ folklor mühitində hər bir janrı əhatə edən nümunələrin, o cümlədən nağıl janrına aid olan nümunələrin öz yeri var. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” kitabının tərtibçiləri bu məsələ ilə bağılı yazırlar: “...*Qarabağdan toplanmış istənilən folklor mətni özündə bu bölgənin etnoqrafiyası haqqında informasiya daşıyır. Qarabağın qədim türk yurdu olduğunu, torpağında türkün izi olduğunu folklor nümunələri bir daha əsaslı şəkildə göstərmiş olur*”⁵⁸.

Qarabağdan toplanmış rəvayət, əfsanə və digər nümunələrlə yanaşı nağıllar da bu bölgənin həyatı, məişəti, adət-ənənəsi və s. barədə zəngin informasiya verir. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı söyləyicilərdən yazıya alınmış nümunələrə müraciət olunur. Belə səciyyəvi nümunələrdən biri 1935-ci ildə Ağdam

⁵⁷ Əliyev, O. Qarabağ folklorunda nağıl janrının yeri // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2013, XLI kitab, – s. 33-58

⁵⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir / top. tərt. ed.-lər: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov –Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2012. – s. 6

rayon sakini Mirzə Ələkbər oğlundan yazıya alınmış “Kəl Həsənin nağılı”dır⁵⁹. Bu süjetin bir variantını da – “Pəhləvan Həsən”⁶⁰ adlı nağılı Qulu Quluzadə Füzuli rayonunun Horadiz kəndindən Cabbar Mövla Quluoğlundan yazıya almışdır. Hər iki nağıl övladsız valideynlərin qocalıq çağlarının təsviri ilə başlayır. Onlar olduqca yoxsul bir ömür keçirirlər. Bir parça çörəyə belə möhtacdırlar. Birdən-birə onların həyatında qeyri-adi dönüş yaranır, yaşayışlarının axarı tamamilə dəyişir.

Hər iki nağılda bu dəyişiklik onların övladlarının qocalıq çağlarında dünyaya gəlməsi və qeyri-adi keyfiyyətlərinə görə seçilməsi ilə səciyyəvidir. Onların övladları qeyri-adi törənişləri ilə başqalarından seçirlər.

O da qeyd olunur ki, bu tip nağıllara münasibətdə folklorşünaslıqda fikir ayrılığı özünü göstərir. N.P.Andreyev öz göstəricisində belə nağılları sehrli nağılların tərkibində “qeyri-adi güc və bilik” bölməsində verir⁶¹.

V.M.Jirmunski isə bu tip nağılların türk xalqlarının və onunla bağlı olan Cənubi Sibirin və Mərkəzi Asiyanın monqol əsilli xalqlarının ən qədim epik janrı olduğunu qeyd edir, onları “Bahadırlıq nağılları” adı altında verməyi daha doğru hesab edir⁶².

Azərbaycan folklorşünaslığında belə nağılları sehrli nağıllardan fərqləndirməyə çalışmışlar. R.Xəlilov “Azərbaycan və ərəb nağıllarında qəhrəman obrazları” adlı tədqiqatında bu bölüm nağılların sehrli nağıllardan fərqləndiyini nəzərə çatdırır⁶³.

⁵⁹ Azərbaycan nağılları: [5 cildə] / tərt. ed. M.H.Təhmasib – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – c. 1. – 1960. – s. 188-200

⁶⁰ Azərbaycan-türk nağılları / hazırlayan: A.Xəlilova – Bakı: Nurlan, – 2009. – s. 75-85

⁶¹ Андреев, Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Н.П.Ан-дреев. – Ленинград: – 1929. – с. 47

⁶² Жирмунский, В.М. Тюрксий героический эпос. Избр. Труды / В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, – 1974. – с. 222

⁶³ Халилов, Р. Образы героев Азербайджанских и арабских волшебных сказок: / Дис. канд. фил. наук) – Баку, 1988. – с. 104

İ.Rüstəmzadə isə bu sıraya daxil olan nağılları “Bahadırlıq nağılları” adlandırmağı və onları ayrıca bir qrupda verməyi daha düzgün hesab edir⁶⁴.

Dissertasiyada belə nağılları sehrli-qəhrəmanlıq nağılları kimi ayırmaq daha məqsəduyğun sayılır.

XX əsrin 80-ci illərində, eləcə də XXI əsrin əvvəllərində, bu günlərimizdə Qarabağdan yazıya alınmış nümunələrdə də sehrli-qəhrəmanlıq motivlərinə rast gəlinir. Bu isə Qarabağ bölgəsində mühitlə bağlı nağılçılıq ənənəsinin hələ də yaşadığını söyləməyə əsas verir. “Gülhüseyn pəhləvan” nağılı bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

“Kəl Həsənin nağılı”nda qəhrəman yeddi qazan aş yeyib, silahlanıb səfərə yollanır. “Gülhüseyn pəhləvan” nağılında isə qəhrəman bir qazan aş yeməklə doymur, yenə yemək tələb edir. O oynayanda ev az qalır uçsun, qırx pəhləvan onun qabağında aciz qalır. Bu nağılda da qəhrəmanın fiziki gücü qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Bu nağıllar, eləcə də “Şah oğlu Bəhram”, “Padşah oğlu”, “Kəlləgözün nağılı”, “Güloğlan” və s. bir sıra nağıllar da motivlərinə, obrazlarına, strukturuna görə qəhrəmanlıq dastanları ilə səsləşir.

Qarabağda Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı lətifələrlə yanaşı, bir neçə nağıla da təsadüf olunur. Aydın ki, janrlar arasında qəti sədd çəkmək mümkün deyildir. Eyni bir məşhur şəxsiyyətin adına müxtəlif janrlarda təsadüf olunması mümkündür. Digər tərəfdən o da məlumdur ki, bir sıra süjet göstəricilərində lətifələr nağılların tərkibində bir qrup kimi verilmişdir. Hal-hazırda isə nağıllara nisbətən lətifələrin daha geniş şəkildə yayıldığını, söyləndiyini müşahidə edə bilərik. Bu da şübhəsiz ki, bu tipli nağıl süjetlərinin yaranması üçün zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, lətifələr bəzi xüsusiyyətlərinə görə nağıl janrına yaxın olsa da, əsas əlamətinə görə ondan fərqlənir: “...*Nağıl xüsusi nağılçılar tərəfindən bir əsər kimi danışıldığı halda, lətifə kiminsə başına gələn bir əhvalat, hətta çox zaman el içində şöhrət qazanmış*

⁶⁴ Rüstəmzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (nəzəri və təcürbi problemlər): / filologiya elmləri namizədi dissertasiyası) / – Bakı, 2007. – s. 43

tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı real hadisələr kimi danışılır”⁶⁵.

Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı Qarabağdan yazıya alınmış “Şaha bel bağlama, arvada etibar etmə”, “Tacir Bəhlul” və “Bəhlul Danəndənin qardaşlığı” nağıllarında da deyilən xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bunlarla yanaşı, onu da qeyd edə bilərik ki, bu nağıllarda ənənəvi lətifələrdən gələn xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Bu cəhət daha çox qəhrəmanın xarakterində, onun ətrafındakılara münasibətində üzə çıxır.

Bəxt, tale, alın yazısı motivi Qarabağ bölgəsindən toplanmış nağıl mətnlərində xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, hami ruhların varlığına inam qədim insanların dünyagörüşündə mühüm yer tutur. Belə ki, bəxt canlı varlıq kimi təsəvvür edilmiş və belə güman edilmişdir ki, onun bir adamdan üz döndərməyi bədbəxtlik, həmin adamın üzünə gülməyi, yaxşı münasibəti isə xoşbəxtlik gətirir. Belə bir inamın izləri bir sıra Qarabağ nağıllarında özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Bu süjetin müxtəlif vaxtlarda yazıya alınmış nümunələri üzərində dayanılır. Göstərilir ki, həm Bəxt, həm də Qaraçuxa adlandırılan obraz bəxt, tale anlayışını bildirir. Qarabağ nağıllarında bu obraz daha çox Qaraçuxa adlandırılır. Bəxtin axtarılması, ağılla bəxtin mübahisəsi, bəxtin qayıtması və s. süjet tiplərində Qaraçuxa obrazı, əsasən, köməkçi funksiyasını daşıyır.

Qarabağ nağılları bədii xüsusiyyətlərinə, süjet-kompozisiya zənginliyinə görə də seçilir. Söyləyicilər süjetə yeni elementlər daxil etməklə nağılları daha maraqlı təqdim etməyə çalışmışlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin beşinci paragrafında **“Güney Azərbaycan sözləyicilik ənənəsi”**ndən⁶⁶ bəhs olunur. Qeyd olunur ki, Güney Azərbaycanın folklor örnəkləri indiyədək çox cüzi şəkildə toplanıb nəşr olunmuşdur. Bunu folklorun müxtəlif sahələri ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçılar da yeri gəldikcə yada salmışlar:

⁶⁵ Təhmasib, M.H. Müqəddimə // Molla Nəsrəddin lətifələri. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1965, – s. 3

⁶⁶ Əliyev O. Güney Azərbaycan nağıllarının süjet və motivlərinə dair // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2002. XI kitab, – s. 135-145.

“İndiyə kimi Güney mühitləri ilə bağlı sistemli toplama və araşdırma işlərinin aparılmaması, uzun müddət şimalda cənub arasında gediş-gəlişə icazə verilməməsi, hətta dəmir pərdələrin qismən aradan qaldırıldığı indinin özündə də Azərbaycan alimlərinin cənubu öyrənmək imkanından məhrum olması səbəbindən, güneydəki aşıq mühitlərinin dolğun elmi görüntüsünü yaratmaq çox çətindir”⁶⁷. Aşıq yaradıcılığı ilə müqayisədə ayrı-ayrı folklor örnəklərinin, o cümlədən nağılların toplanması və nəşrinin Güney Azərbaycanda istənilən səviyyədə olmadığını görə bilərik. Odur ki, bu sahədə sistemləşdirmə və tədqiqat işinin bir qədər də çətin olduğu aşkar olur. Hazırda Güney Azərbaycandan toplanmış və nəşr olunmuş yalnız bir qisim nağıllar əsasında bəzi mülahizələr irəli sürə bilərik. Odur ki, Güney Azərbaycan nağıllarının mövzu dairəsi, aparıcı motiv və süjetləri, obrazları barədə ümumi mənzərə yaratmaq üçün bəzi nağılların üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq məqsədəuyğun sayılır.

Güney Azərbaycan nağılları içərisində analıq və ögey qız haqqında nağıllar xüsusi yer tutur. Bu sırada “Göyçək Fatmaxanım” nağılı seçilir. “Bacı, qardaş ilə div” nağılı da öz məzmununa görə “Göyçək Fatmaxanım” nağılına yaxındır. Bu nağılda analıq və ögey qızın funksiyasını şahın hiyləgər kənizi və onun çirkin qızı əvəz edir. Güney Azərbaycan nağıllarından “Biblican, ha biblican” nağılı da öz məzmununa görə əvvəlki iki nağılla səsləşir.

“Qeyri-adi adaxlı” motivi də Güney Azərbaycan nağılları içərisində yayılıb. “Gah-gah dağında üç xiyara aşıq olasan” adlı variantı isə Hatəmi Sitara xanımın dilindən 1954-cü ildə yazıya alınmışdır. Bu barədə söhbət açan M.Hatəmi maraqlı bir məsələyə toxunur: “...Aradan uzun illər keçəndən sonra nağılı ona oxuduqda özü də təəccübləndi. Bu onu göstərir ki, indiki zamanda folklor təkcə yaşlı nəslin sıradan çıxması ilə ortadan qalxmır, həm də bu nəslin özü həyatda ikən unudulur”⁶⁸.

Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, folklor örnəklərini yaddaşında saxlayan, onu gələcək nəsillərə çatdıran söyləyici müəyyən səbəblər

⁶⁷ Qasımlı, M. Aşıq sənəti / M.Qasımlı. – Bakı: Ozan, – 1996. – s. 225

⁶⁸ Qaravəllilər, nağıllar / top. tərt. ed.-lər M.Hatəmi, S.Əliyev – Bakı: Yazıçı, –1988. – s. 173

üzündən yaddaşındakı örnəkləri unuda da bilər. Bizcə, bunun əsas səbəbi həmin söyləyicinin boya-başa çatdığı mühitdən aralanması ilə bağlıdır. Bu süjetin Güney Azərbaycan və Naxçıvan variantları göstərir ki, bir nağılı müxtəlif söyləyicilərdən yazıya almaq gərəkdir. Çünki hər bir söyləyicinin variantında ümumi cəhətlərlə yanaşı bəzi fərqli cəhətləri də müşahidə etmək mümkündür. Daha doğrusu, hər bir nağılçının variantında müəyyən motiv və obraz fərqlərinə də təsadüf etmək olar. Hər bir epizoda da nağılçının aldığı tərbiyə, dünya-görüşü, yaşadığı mühitin təsirinin müəyyən izlərini görə bilərik.

Bəxtin, taleyin axtarılması motivi də Güney Azərbaycan nağıllarında xüsusi yer tutur. Bu sırada “Qaraçuxa”⁶⁹ nağılı diqqəti cəlb edir. Dərbənd, Göyçə, Qarabağ və Borçalıda da müxtəlif variantları olan bu nağıl süjet quruluşu, təhkiyə üsulu, obrazları ilə seçilir. Bu nağılda bəxti, taleyi Qaraçuxa verir. Bu süjetin Borçalı bölgəsindən toplanmış variantında isə qəhrəmanın taleyini, bəxtini Günəş verir⁷⁰. Burada əski inamlar qorunub saxlanmışdır. Bu da təsadüfi deyildir, bir çox qaynaqlarda türk xalqlarının göy cisimlərinə – Günəşə, Aya inamının əks olunduğu bəllidir⁷¹.

Nəzərdən keçirdiyimiz nağıllar, eləcə də bir qismi çap olunmuş və olunmamış nümunələr üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Güney Azərbaycan nağılları daha çox dil özəllikləri, təhkiyə üsulu, söyləyicilik ənənələri ilə seçilir.

Güney Azərbaycan folklorunun, eləcə də nağıllarının dilində daha çox diqqəti çəkən kolorit xüsusi ritmi, melodiyası olan intonasiyanın mövcudluğudur. Belə ki, Güney Azərbaycan nağılları dialoqları, təsvirlərin özünəməxsus ritmi, ahəngi ilə seçilir.

Ayrı-ayrı regionların nağıl repertuarının sistemləşdirilib üzə çıxarılması və süjet bölümləri üzrə müqayisəli şəkildə araşdırılması nağıl janrının daha dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinə yol açır.

⁶⁹ Güney Azərbaycan folkloru: (Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri) / tərt. ed. S.Abbaslı – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2013. – s. 67-69

⁷⁰ Azərbaycan folkloru antologiyası: (Borçalı folkloru) / top. V.Hacıyev, tərt. ed. İ.Abbaslı – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1996. – s. 62-67

⁷¹ Uraz, M. Türk mitolojisi / M.Uraz. – İstanbul: “Düşünən adam” yayınları, 1994. – s. 27

Dördüncü fəsil “**Janrlararası əlaqə: nağıl və dastan**”⁷² adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. “**Nağıl və dastanlarda ənənəvi formul və vasitələr**” adlanan birinci paraqrafda nağıl və dastanlarda ənənəvi formul və vasitələrin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, nağıl və dastanların kompozisiya elementlərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və müqayisəsi gərəklidir. Bu yolla nağıl və dastanların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, eyni zamanda bu janrların səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq olar.

Nağılçılar bəzən nağıla xüsusi müqəddimə ilə başlayırlar. Bu barədə söhbət açan araşdırıcılar nağılın bu hissəsini “qaravəlli”, “pişrov”, “təkərləmə”, “loppazdama”, “zəncirləmə” adlandırmışlar. Bu məsələyə münasibət bildirən müəllif belə qənaətə gəlir ki, nağılın giriş hissəsinin “pişrov” adlandırılması dolaşılıq yaradır. Çünki bu söz bir termin kimi aşıq yaradıcılığı üçün səciyyəvidir, musiqi havasının da adını bildirir. Odur ki, nağılın başlanğıcında ənənəvi formullardan öncə gələn hissəni “təkərləmə” adlandırmaq daha münasibdir.

Nağıllar bəzən təkərləmələrlə, bəzən ənənəvi başlanğıc formulu ilə, bəzən də bunların heç biri olmadan başlanır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “*nağılı, eləcə də digər folklor örnəklərini yazılı mətnlər əsasında deyil, canlı ifa əsasında öyrənmək lazımdır*”⁷³.

Dastanlar da çox vaxt xüsusi müqəddimə ilə başlayır. Məhəbbət dastanlarının başlanğıcında söylənən ustadnamələr bu baxımdan səciyyəvidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Dədə Qorqudun hikmətli nəsihətləri, aforizmləri verilmişdir. Belə qənaətə gəlinir ki, məhəbbət dastanlarında söylənən ustadnamələr bu aforizmlərlə, nəsihətlərlə səsləşir, ənənənin davamı kimi ortaya çıxır.

Məhəbbət dastanlarında ustadnamələrdən sonra çox vaxt ənənəvi başlanğıc formullarından istifadə olunur. “*Sizə hardan danışım, Gəncə*

⁷² Алиев, О.С. Проблемы межжанровой связи сказки и эпоса (на материале Азербайджанской литературы) // – Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, – 2019. – т. 2, вып. 11, – с. 103-108

⁷³ Разумова, И.А. Формулы и языковым реализация / Язык русского фольклора. – Петрозаводск: – 1985. – с. 81

şəhərindən. Gəncə şəhərində kimdən, Ziyad xandan”⁷⁴. “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları da ənənəvi şəkildə başlayır. Hər boyun başlanğıcında hadisələrin zamanı, qəhrəmanı barədə yığcam informasiya verilir: “*Oğuz zamanında Uşun qoca derlər, bir kişi vardı*”⁷⁵.

Dastanların başlanğıcında göstərilən zaman və məkan nağıllarla müqayisədə seçilir, daha doğrusu, nağıllarda qeyri-müəyyən zaman və məkandan söhbət gedirsə, dastanlarda bu baxımdan müəyyən konkretlik özünü göstərir.

Nağıllarda, eləcə də dastanlarda təhkiyədə işlənən formul və vasitələr daha zəngindir. Təhkiyə formulları söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə yaradır, ayrı-ayrı epizodları bir süjet xətti ətrafında bağlamağa xidmət edir, obrazların xarici görünüşünü, hərəkətini ifadə edir, xəbər, müraciət və s. bildirir.

Dastanlarda keçid formulları bir qədər fərqli şəkildə də işlənir. Burada “qulluğunuza hardan ərz eləyim” müraciəti dastan təhkiyəsinin fərqli çalarımı üzə çıxarır: “*Bunlar burada yatmaqda olsun, qulluğunuza hardan ərz eləyim, Şirvan ölkəsindən*”⁷⁶.

Nağıl və dastanlarda “*Üzünüzə xeyirli sabahlar açılınsın*” kimi ənənəvi ifadələr vasitəsilə də hadisədən-hadisəyə keçilir: “*Üzünüzə xeyirli sabahlar açılınsın, sabah açıldı*”⁷⁷.

Azərbaycan nağıl və dastanlarında “az keçdi, çox keçdi”, “ay dolandı, il keçdi”, “günlər, aylar keçdi”, “gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə” və s. ənənəvi ifadələrlə də bir hadisədən digərinə keçilir, hadisələr bir-biri ilə bağlanır: “*Nağıl dili yüyrək olar. Vaxt dolandı, il keçdi, oğlanla qız yeddi yaşa doldular*”⁷⁸.

Zamanın tez keçməsinə bildirən bu formullar həm nağıl, həm də dastan təhkiyəsi üçün səciyyəvidir. “Nağıl dili yüyrək olar” ifadəsi də bu anlamda işlənir. Bu formul qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında bir qədər fərqli şəkildə də ifadə olunur: “*At ayağı külük, ozan*

⁷⁴ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]/– Bakı: Çıraq, – c.1. II nəşri. –2005.– s. 9

⁷⁵ Kitabi-Dədə Qorqud / tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s. 110

⁷⁶ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]/–Bakı: Çıraq,– c.2. II nəşri.–2005.–s. 240

⁷⁷ Yenə orada. s. 291

⁷⁸ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]/–Bakı: Çıraq, –c. 1. II nəşri.– 2005.–s.122

dili çevik olur, xanım”⁷⁹; *“Aşiq dili yüyürək olar, at ayağı külək, tez aparıb, tez gətirər”*⁸⁰.

Nağıl və dastanların təhkiyəsində qəhrəmanın fəaliyyətini əks etdirən formullar da zəngindir: *“Keçəl Qırxavel Qara Məmməd belinə çörək bağlayıb çəkdi çustun dabanın, qırdı yerin damarın, dərələr-dən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi baş yastığa, göz yuxuya verməyib gəldi çatdı dərya qırağına”*⁸¹. *“O, necə deyərlər, çəkdi çarığın dabanını, qırdı yerin damarını, günə bir mənzil, az getdi, üz getdi, dərə, təpə düz getdi, günlərin birində gəlib Çənlibelə çatdı”*⁸².

Nağıllarda və dastanlarda dilin bütün gözəlliyi, zənginliyi əks olunur. Adətən ənənə çərçivəsində çıxış edən söyləyicilər danışdıqlarını dinləyicilərə daha təsirli çatdırmaq üçün xalq danışığı dilinə məxsus məcazlara müraciət edirlər. Bu yalnız ifadəni zənginləşdirmir, həm də nağılın, eləcə də dastanın təkraredilməz üslubunun yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Dissertasiyada belə nəticəyə gəlinir ki, bir sıra kompozisiya komponentləri nağıl və dastanların poetik sistemində mühüm səciyyə daşıyır.

Tədqiqatın dördüncü fəslinin ikinci paragrafı **“Nağıllar və qəhrəmanlıq dastanları”** adlanır. Göstərilir ki, V.Eberhard və P.N.Boratav Təpəgözlə bağlı süjetin bir neçə nağıl variantı da olduğunu göstərmişlər⁸³.

Ümumiyyətlə, dünya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında geniş yayılmış Təpəgöz süjeti ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış

⁷⁹ Kitabı-Dədə Qorqud / tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s. 39

⁸⁰ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] / – Bakı: Çıraq, – c. 3. II nəşri. – 2005. – s. 273

⁸¹ Güney Azərbaycan folkloru: (Səməd Behrəngi və Bəhrüz Dehqaninin ana dilində topladığı nağıllar) / elmi redaktoru və ön sözün müəllifi M.Maşallah qızı (Abbasova) – Bakı: Elm və təhsil, – c. 3. – 2014. – s. 87

⁸² Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] / – Bakı: Çıraq, – c. 4. II nəşri. – 2005. – s. 236

⁸³ Eberhard, W. Typen türkischer Volksmärchen / W.Eberhard, P.N.Boratav, –Wiesbaden, – 1953. – p. 159-160

və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Şumer qaynaqlarına da müraciət edən İ.Sadiq bu barədə mövcud tədqiqatları ümumiləşdirmişdir. O, apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, Təpəgöz obrazı və onun süjeti Şumer-türk mənşəlidir⁸⁴.

Son illərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən yazıya alınmış nümunələr içərisində də bu süjetlə bağlı nağıllara təsadüf olunur. Məsələn, Ağdaş rayonundan “Kəlləgöz” nağılının iki mətni yazıya alınmışdır⁸⁵.

“Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”u “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ən qədimi hesab edən M.H.Təhmasib, bu dastanın qədim bahadırlıq nağıllarına xas olan ünsürlərlə zəngin olduğunu söyləmişdir⁸⁶.

“Basat Təpəgözü öldürdüğü boy”un təkan aldığı hadisə – müşkül iş Oğuz elinin Təpəgözə qalib gəlməsi və onun şərindən xilas olmasıdır. Bu vəzifəni Basat yerinə yetirə bilir, çünki o da qeyri-adi mənşəlidir.

Bu boyun Azərbaycan nağıllarında iki variantına rast gəlinir. Bunlardan birincisi “Kəlləgözün nağılı”, ikincisi isə “Təpəgöz” nağılıdır. Hər iki nağıl ümumi məzmununa, obrazlarına görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı süjetə yaxındır.

“Padşah oğlu” nağılının bir epizodu da bu süjetlə səsleşir. “Möcüzəli tapşırıq” süjet tipinin bir variantı olan bu nağılın əsasında qeyri-adi tapşırıqlar durur və nağıl bunların əsasında inkişaf edir. Bu nağılda da qeyri-adi mənşəli qəhrəman Kəlləgözə qalib gəlir.

Qəhrəmanlıq dastanları ilə nağıllarda oxşar motivlərdən biri qəhrəmanın bir sıra sınaqlardan keçməsi və bunun nəticəsində öz arzusuna çatmasıdır. Çox vaxt qəhrəman adı insanların yerinə yetirə bilməyəcəyi qeyri-adi şərtləri yerinə yetirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir neçə boyu da bu cəhətdən nağıllarla səsleşir. Belə boylardan biri “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”dur. Bu boyda qəhrəman ən çətin sınaqlardan keçməklə öz arzusuna çatır, istədiyi qızı ala bilir. Nağıl-

⁸⁴ Sadiq, İ. Təpəgöz və Polifem obrazları haqqında // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2012. №3, – s. 18-29

⁸⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası: (Ağdaş folkloru) / top.tərt.ed. İ.Rüstəmzadə – Bakı: Səda, c.16. – 2006. – s. 398-401

⁸⁶ Təhmasib, M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) / M.H.Təhmasib. – Bakı: Elm, – 1972. – s. 112-130

larda da qız seçən, istəyən oğlanların qarşısında müəyyən şərtlər qoyulur, nişanlı müəyyən sınaqlardan keçməli olur, yalnız tələb olunan şərti yerinə yetirə bilənlər istəklərinə yetirlər. Dissertasiyada bu tipli bir sıra nağıllar üzərində dayanılır. Bu tipli nağılların bir qismində oğlanlarla yanaşı, qızların da sınaqlara çəkilməsi, çətin tapşırıqları yerinə yetirdikləri göstərilir və bunların toy mərasimi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlinir.

Məlum olduğu kimi, üç qardaş, eləcə də iki qardaş haqqında nağıllar xüsusi səhifə təşkil edir. Bu nağıllar, əsasən, iki yerə ayrılır. Birinci bölüm nağıllarda qardaşlar arasındakı dostluq, onların bir-birinə olan dərin məhəbbəti canlanır. Qardaşlar haqqındakı ikinci tip süjetlərdə isə böyük qardaşlarla kiçik qardaş arasındakı konflikt süjetin əsasında durur. Bu müqayisədə kiçik qardaşın üstünlüyü, yüksək mənəvi siması üzə çıxır. O, əsl qəhrəman kimi göz önünə gəlir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, əsasən, birinci mərhələnin izləri əks olunmuşdur. “Uşun Qoca oğlu Səyrəyin boyu” kiçik qardaşın igidliyini, böyük qardaşa olan hörmət və məhəbbətini əks etdirən bir boy kimi diqqəti cəlb edir. Bu boyun süjeti, kompozisiyası, təsvir və ifadə vasitələri də sehrli nağıllara çox yaxındır. Bu boy da sehrli nağıllarda olduğu kimi qəhrəmanın qələbəsi, xoşbəxtliyə çatması, toy məclisi ilə başa çatır.

Dördüncü fəslin üçüncü paragrafi **“Nağıllar və məhəbbət dastanları”** adlanır. Göstərilir ki, nağılla dastanın süjet və kompozisiya xüsusiyyətlərinin müqayisəsi onların bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu üzə çıxarır. Odur ki, bu janrların müqayisəli təhlili janrlararası əlaqə, təsir məsələlərinin, yaradıcılıq prosesinin daha ətraflı və dərin-dən öyrənilməsinə kömək etmiş olur. Bu məqsədlə “Nəcəf və Pərzad” dastanı ilə “İbrahim nağılı” müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Göstərilir ki, həm dastanda, həm də nağılda ayrı-ayrı valideynlərdən, eyni almadan törəyən oğlanla qız bir-birinə aşıq olurlar.

“Nəcəf və Pərzad” dastanında tilsimli kitab, “İbrahim” nağılında isə sehrli toqqa qəhrəmanları çətinliklərə salır, müxtəlif sınaqlardan keçmələrinə səbəb olur.

Həm dastanda, həm də nağılda çətin vəziyyətə düşən qız özünü itirmir, kişi paltarını, yəni nişanlısının paltarını geyinib vəziyyətdən çıxmağa çalışır. Bu isə təsadüfi deyildir. “...*Özgə libasına bürünüb*

*öz görkəmini gizlətməklə folklor qəhrəmanı o dünyaya məxsus varlıqlardan qorunduğu kimi, bu dünyadakı düşmənlərindən də qoruna bilir*⁸⁷.

“Nəcəf və Pərzad” dastanında Pərzad xanım, “İbrahim” nağılında isə İbrahimin nişanlısı digər qəhrəmanlardan fərqlənirlər. Bizcə, digər obrazların xarakteri onlara münasibətdə üzə çıxır. Əsas qəhrəman kimi onlar aparıcı yer tuturlar. Dastanda bu cəhət daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Həm dastanda, həm də nağılda müxtəlif məkanda baş verən hadisələrlə bağlı epizodlar tez-tez bir-birini əvəz edir, bu məqamlarda keçid formullarından istifadə edilir. “Nəcəf və Pərzad” dastanında bu tipli aşağıdakı nümunələrə rast gəlirik: *“Oğlan oxumaqda olsun, sizə xəbər verim tacir Əhməddən”*⁸⁸; *“Nəcəf xan bütün əhvalatı mən sizə nağıl eləyən kimi, ona nağıl elədi”*⁸⁹.

Tədqiqat işində “Səlim şah” da nağıllarla sıx bağlı olan dastanlardan biri kimi təhlil olunur. Göstərilir ki, “Səlim şah” dastanının bir neçə nağıl variantı vardır. “Yuxu”, “Mömin şahın nağılı”, “Narın xanımın nağılı” və s. nümunələri bu sıraya aid etmək olar. Bu nağıl süjeti AT cədvəlində 938-ci nömrə altında, “Ailə üzvlərinin itirilməsi” adı altında qeyd olunmuşdur⁹⁰. Bu süjet “Səlim şah” dastanının süjetinə yaxındır. Ancaq fərqlər də vardır. Nağıl süjeti də padşahın yuxu görməsi ilə başlayır. Ancaq nağıldakı şah dastandan fərqli olaraq, zülmkar bir şah kimi verilir.

Həm dastanda, həm də nağılda padşah gördüyü yuxunun yozulması ilə bir fəlakətə düçar olacağına inanır, bundan qurtarmaq üçün taxt-tacını başqa birisinə verir, ya da gizlicə qaçmaqla canını qurtarmağa çalışır. Şübhəsiz ki, bu motiv təsadüfi bir hadisə deyil, əski inanmlarla bağlıdır. İnanılmışdır ki, padşah bu yolla öz gücünü artırmağa bilər, yenidən dirçələ bilər və taxt-taca sahib ola bilər. Elə süjetin

⁸⁷ Kazımoğlu, M. Folklorada obrazın ikiləşməsi / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm, – 2011. – s. 11

⁸⁸ Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] / – Bakı: Çıraq, – c. 3. II nəşri. –2005. –s. 273

⁸⁹ Yenə orada, s. 274

⁹⁰ Rüstənzadə, İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi / İ.Rüstənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – s. 269

sonluğu da belə bir inamın həyata keçməsinə təsdiqləyir. Dastanda olduğu kimi nağılda da padşah yolda ailə üzvlərini – arvadını və iki oğlunu itirir. Dövlət quşunun sayəsində yenidən padşah seçilir, öz əhdinə sidqi-ürəkdən əməl edir. Xeyirxah işlər görür. Bundan sonra ailə üzvlərini tapır.

Nağıllarla sıx səsleşən dastanlardan biri “Alıxan-Pəri”nin süjeti də geniş yayılmışdır. Bu dastanın variantlarından biri “İtkin qız” nağılıdır. “Xoşqədəm”, “Əzizin nağılı”, “Şükufə xanım” nağılları da haqqında bəhs etdiyimiz nağılla səsleşir. Qeyd edilir ki, bu süjet Aarne-Tompson göstəricisində 883A nömrə altında “Böhtana düşmüş qız” adı ilə verilmişdir.

“Alıxan-Pəri” dastanını ailə-əxlaq dastanı kimi gözdən keçirən M.H.Təhmasib belə qənaətə gəlir ki, dastanın yaradıcısı öz fikirlərini bildirmək üçün məşhur nağıl süjetini yeni səpkidə işləmişdir⁹¹.

Həm nağılım, həm də dastanın əsas qəhrəmanı böhtana düşmüş qızıdır. Nağıldakı Güllü, dastandakı Pəri bir-birindən fərqlənmir. Güllü – Pəri ideal bir qəhrəmandır. Öz gözəlliyi, əxlaqi keyfiyyəti ilə yaxınlardan seçilir. O ən çətin sınaqlardan keçib düşmənlərinin aşkara çıxmasına nail olur. Ağlasığmaz bəlalara düşər olsa da, öz ləyaqətini, təmiz adını hər şeydən üstün tutur.

Nağılda padşah oğlu, dastanda Alı xan Pəri xanım ilə bir səviyyədə dayanacaq ideal qəhrəmandır. Padşah oğlu – Alı xan böhtana düşmüş ləyaqətli bir qıza arxa, dayaq durur. Yüksək insani keyfiyyətlərə sahib bir insan kimi göz önünə gəlir.

“Alıxan-Pəri” dastanı süjet xətti, kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə də nağıllarla sıx şəkildə səsleşir. Dastanda təhkiyə boyunca ənənəvi vasitələrə müraciət olunur və bu yolla hadisədən-hadisəyə keçilir: “*Qərəz, Çoban da bunlara qoşuldu, mənzilbəmənzil, teyyi-mənzil gedib çatdılar Pitlis şəhərinə*”⁹².

Həm nağıl, həm dastan qəhrəmanının, yəni Güllünün – Pəri xanımının öz başına gələn əhvalatı danışması ilə sona çatır. Məlum ol-

⁹¹ Təhmasib, M.H. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.H.Təhmasib. – Bakı: Kitab Aləmi, NPM, – c. 2. – 2011. – s. 402

⁹² Azərbaycan dastanları: [5 cilddə] / tərt. ed.-lər M.H.Təhmasib, Ə.Axundov. – Bakı: Çıraq, – c. 1. – II nəşr. – 2005. – s. 227

duğu kimi, qəhrəmanın öz əhvalatını danışması üsulundan nağıl təhkiyəsinə geniş istifadə olunur, əgər dinləyici əvvəlcədən əhvalatla tanışsa, bu halda baş vermiş hadisələr yalnız xatırlanır və “*Mən sizə nağıl elədiyim kimi nağıl elədi*” deyilməklə kifayətlənir. Bir çox halda isə qəhrəmanın öz əhvalatını danışması yolu ilə hadisələr genişləndirilir. Daha doğrusu, olub keçmiş hadisələri nağılçı personajın dilindən danışır.

Bu halda personajın öz əhvalatını danışması baş vermiş hadisənin təsirini daha da artırmış olur. “Alıxan-Pəri” dastanında da qəhrəmanın öz əhvalatını danışması bu baxımdan səciyyəvidir. Söyləyici – aşiq Pəri xanımın dilindən bütün olub keçən ən təsirli məqamları bir daha xatırladıb “*Pəri xanım əhvalatı necə ki, biz bilirik, əvvəldən axıra qədər danışdı*” – deməklə hadisələrə yekun vurur.

Göründüyü kimi, nağılla dastan bir-birilə sıx şəkildə bağlı olmuş, qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində inkişaf edib formalaşmışdır.

Demək olar ki, nağıl və dastanlarda rast gəlinən motiv və süjetlərin ümumiliyi, ilk növbədə onların arxaikliyindən, universallığından və mifoloji təfəkkürlə bağlılığından xəbər verir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir. Əldə olunmuş əsas elmi qənaətlərə görə:

1. Nağıllar xalq yaradıcılığının məhsulu olub, nəsildən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, tarixi ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu nikbin əhvali-ruhiyyə ilə bitən bir janrdır.

2. Nağılların tematik qrupları arasında sədd çəkmək mümkün deyil, bununla yanaşı, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə sehrli nağılları digər nağıllardan, o cümlədən heyvanlar aləmindən bəhs edən bir çox nağıllardan fərqləndirmək mümkündür.

3. İnsan obrazının heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara bir iştirakçı kimi daxil olması nağılın bədii sistemində ziddiyyət yaratmır.

4. Sehrli nağıllarda bütün heyvanlar və quşlar bir səciyyə daşıyır və köməkçi funksiya yerinə yetirir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda isə həmin obrazlardan hər biri fərdi səciyyə daşıyır.

5. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda yırtıcılar bütün

başqa xırda meşə heyvanlarına və quşlarına, eləcə də ev heyvanlarına qarşı qoyulur.

6. Sehrli nağılların müxtəlif süjet tipləri üçün ən səciyyəvi cəhət bu nağıllarda möcüzəli motiv, obraz və hərəkətlərin süjetin özəyində durmasıdır.

7. Məişət nağılları sehrli və heyvanlar haqqındakı nağıllarla müqayisədə real həqiqətə, ictimai və məişət problemlərinə daha yaxındır. Öz məzmununa görə məişət nağılları müxtəlifdir.

8. Nağıl kompozisiyasında süjetdən sonra ən mühüm yeri möcüzəli epizodlar və sehrli hərəkətlər tutur. Azərbaycan nağıllarında “öldürülmə”, “daşlaşma”, “yuxulama” epizodları süjetdə hərəkətin ləngidilməsini əvvəlcədən təyin edir. “Düşmən”in müvəqqəti qələbəsi qəhrəmanı nağıl süjetindən kənarlaşdırır, belə hallarda hərəkətdə köməkçi çıxış edir, o, qəhrəmanı xilas edir, “dirildir” və qəhrəman yenidən hərəkətə başlayır.

9. “Yerdəyişmə” epizodu da nağıllarda mühüm yer tutur. Qəhrəmanın bir yerdən başqa yerə yerdəyişməsi nağıl hərəkətinin inkişafı üçün başlanğıc olur.

10. Azərbaycan nağıllarının müxtəlif süjet tiplərinin strukturunda çevrilmələr və geyimdəyişmələr də mühüm yer tutur. Əski köklərdən qaynaqlanan bu motivlər bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır.

11. Ayrı-ayrı bölgələrin nağıl söyləyicilərinin repertuarının sistemli şəkildə yazıya alınması da nağıl poetikasının daha mükəmməl tədqiq olunmasına kömək etmiş olur.

12. Nağıl və dastan janrları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, oxşar və fərqli poetik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın əsas nəticə və yenilikləri müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan nağıllarının təsnifi və janr xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 1999. VIII kitab, – s. 57-90

2. Azərbaycan nağıllarının struktur xüsusiyyətləri və poetik dili // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2000. IX kitab, – s. 95-122
3. Azərbaycan nağıllarının toplanması, nəşri və söyləyicilik ənənələri haqqında // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2001. №1, – s. 105-116
4. Folklorda çevrilmələrin funksiyası (“Bamsı Beyrək” boyu və nağıllar üzrə) // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2001. X kitab, – s. 101-115
5. Məişət nağıllarının xüsusiyyətləri // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2002. №1(2), – s. 114-120
6. Güney Azərbaycan nağıllarının süjet və motivlərinə dair // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2002. XI kitab, – s. 135-145
7. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların janr özünəməxsusluğu // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2002. XIII kitab, – s. 73-86
8. Tapmacaların janr xüsusiyyətləri və nağıllarda yeri // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2006. XIX kitab, – s. 17-31
9. Nağıl və dastanlarımızda oxşar kompozisiya komponentləri // – Bakı: Elmi axtarışlar, – 2006. №29, – s. 3-9
10. Azərbaycan sehrli nağıllarında məkan və zaman // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2007. №2, – s. 121-132
11. Nağıl və dastanlarımızda oxşar motiv və obrazlara dair // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2007. №3, – s. 44-55
12. Nağıl mətnlərində söyləyicinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2007. №3, – s. 215-224
13. Azərbaycan nağıllarının janr xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – 2007. №5, – s. 190-196

14. Nağılda adaxlı seçmə // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” V Uluslararası Folklor konfransının materialları, – Bakı: – 17-19 oktyabr, – 2007, – s. 443-448
15. Şirvan folklor xəritəsində nağıl janrının yeri // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplu, – 2008. №1, – s. 39-44
16. Nağılda sayların funksiyası // – Bakı: Elmi axtarışlar, – 2008. №1, – s. 3-8
17. Региональные особенности Азербайджанских сказок // Поиск (Казахстан), – 2009. №2, – с. 202-206
18. Система образов Азербайджанских сказок о животных // Культура народов Причерноморья. 173, – 2009. – с. 37-40
19. Семантика превращений в Азербайджанских сказках // – Алматы: Вестник КазНУ серия филологическая, – 2010. №1-2, – с. 219-224
20. Məişət nağıllarının obrazlar sistemi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2010. №2, s. 50-64
21. Nağılda oxşar motiv və sehrlı hərəkətlərin semantikasi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2010. XXXII kitab, – s. 18-29
22. Azərbaycan nağıllarında doğuluş motivinin semantikasi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – 2010. №3, – s. 186-193
23. Мифологические особенности Азербайджанских сказок // Материалы IV Международной научно-методической конференции. «Русскоязычие и би (поли)-лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты», – Пятигорск: – 21-22 апреля, – 2011, – с. 76-77
24. Folklor janrları içərisində nağılların yeri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №1, – s. 304-310
25. Qarabağ folklorunda nağıl janrının yeri // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2013. XLI kitab, – s. 33-58
26. Məişət nağıllarında qarşıdurma // – Bakı: Sivilizasiya, Avrasiya Universitetinin nəşri, – 2015. №4, – s. 52-59

27. Məişət nağıllarında yalançı pəhləvan // – Bakı: Sivilizasiya, Avrasiya Universitetinin nəşri, – 2015. №6, – s. 25-33
28. “Kitabi-Dədə Qorqud” və nağıllar // “Epos və etnos” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 6-7 noyabr, – 2015, – s. 276-281
29. Xalq oyunları və nağıllar // “İslam coğrafiyasında və Azərbaycanca xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 15 iyul, – 2016, – s. 198-204
30. Azərbaycan nağılları Məmmədhusəyn Təhmasibin araşdırmalarında // “Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Məmmədhusəyn Təhmasib” mövzusunda Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 5 oktyabr, – 2017, – s. 281-297
31. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ənənəvi formul və vasitələr // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi topla, – 2017. №2, – s. 36-43
32. Azərbaycan nağıllarında dövlətçiliklə bağlı görüşlər // Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunan “Folklor kimlik kontekstində” Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları (İsmayılı rayonu, Lahıc qəsəbəsi, 30 iyun 2018), – Bakı: – 2019, – s. 161-167
33. Проблемы межжанровой связи сказки и эпоса (на материале Азербайджанской литературы) // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: – 2019. – т. 12, вып. 11, – с. 103-108
34. Стихия воды в азербайджанских сказках // Материалы X Международной научно-методической конференции. «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века», – Пятигорский Государственный Университет: – 19-20 декабря, – 2019 года, – с. 9-13
35. Azərbaycan nağıllarında nar // “Azərbaycan narının multidissiplinar funksiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları (Göyçay rayonu, 29 noyabr 2018) – Bakı: – 2020, – s. 98-108
36. On the symbolism of numbers three, seven and forty in Azerbaijan folk stories. // Revista Cornado, – 2021. № 78, – p.121-126

37. Naxçıvan nağılcılıq ənənəsi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Elmi-ədəbi toplusu, – 2021. №2, – s. 14-25

Resenziyalar

1. Albaliyev, Ş. Nağılşünaslığa dəyərli töhfə // Kredito. – 2005, 15 yanvar

2. Rzasoy, S. Oruc Əliyevin araşdırmaları Azərbaycan nağılşünaslığı kontekstində // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplusu, – 2007. №1, – s. 181-185

3. Orucov, T. Müdrik və işıqlı adamın nağıl dünyası (Oruc Əliyev. Azərbaycan nağılları: janr, süjet və obraz problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019) // – Bakı: Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplusu, – 2020. №3, – s. 176-185

**Dissertasiyanın müdafiəsi _____
2022-ci il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED
1.27 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.**

**Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31,
AMEA Folklor İnstitutu**

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AR Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.06.2022
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 77638 işarə
Tiraj: 100